

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

FOLKLOR İNSTİTUTU

SƏDNİK PAŞA PİRSULTANLI

*“Novruz- Qəndab” və digər
məhəbbət dastanlarının
müqayisəli tədqiqi*

BAKI – “AZƏRNƏŞR” - 2009

BBKS. Az

P 46

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur

Rəyçi:

Abbas SƏMƏDOV,

Filologiya və pedaqoji elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor:

İslam SADIQ,

Filologiya elmləri namizədi

Prof. DR. Sədnik Paşa Pirsultanlı (Paşayev)
“Novruz-Qəndab” və digər məhəbbət dastanlarının
müqayisəli tədqiqi” “Azərnəşr”, Bakı –2009. 108 səh

*Bu monoqrafiya ali məktəblərin filologiya fakültə-
lərinin tələbələri, tədqiqat aparan müəllimləri və
digər tədqiqatçıları üçün ən dəyərli məxəz olacaqdır.
Burada “Novruz və Qəndab” qəhrəmanlığın sərhə-
dində dayanan məhəbbət dastanı olaraq örnək götü-
rülmüş və digər məhəbbət dastanları ilə müqayisəli
şəkildə araşdırmalar aparılmışdır.*

P 4603010000

M-651 (07) – 2009

qrifli nəşr

© Pirsultanlı S.

REDAKTORDAN

Türk xalq yaradıcılığı nəhəng bir dəryanı xatırladır. Elə bir dəryanı ki, neçə min illər boyu dünyanın ən böyük çayları ona axmaqdadır.

Bu gün mübaliğəsiz demək olar ki, tarixdə türklər qədər dastan yaradan ikinci bir xalq olmamışdır. Türk dastanları sayına və sambalına görə, o qədər çox və o qədər zəngindir ki, onların sayını hələ də dürüst bilən yoxdur. Bu da onunla bağlıdır ki, türklərin həyatındakı qədimlik, türk tayfalarının çoxluğu, onların yayıldıqları coğrafi ərazinin genişliyi yüzlərlə dastana mövzu olmuşdur.

Bu gün türk folklorunun yorulmaz araşdırıcılarından biri professor Sədnik Paşa Pirsultanlıdır. O, bütün ömrünü folklorun toplanmasına, nəşrinə və araşdırılmasına həsr etmişdir. Çap olunmuş əllidən çox kitabı bu böyük alimin gördüyü işlər haqqında aydın təsəvvür yaradır. Bu kitabların sayı ilbəl yox, aybaay artır. “Novruz-Qəndab” və digər məhəbbət dastanlarının müqayisəli tədqiqi” kitabının da adı artıq bu siyahıya yazılmışdır.

Sədnik Paşa Pirsultanlı iri həcmli “Ön söz əvəzi”ndə hələlik sonuncu kitabın mövzusu ilə bağlı bir çox məsələləri aydınlaşdırmış, dastanlarımızın öyrənilməsi, onların poetikası ilə bağlı öz elmi-nəzəri fikirlərini də söyləmişdir. Məhz burada alim “Koroğlu bozuğu” və “Osmanlı bozuğu” saz havalalarının mənşəyi ilə bağlı çox maraqlı bir fikir söyləmişdir.

Onun bu havaları Boz-ox tayfasının adıyla, qopuzda çalınan “Bozox” havasıyla bağlaması yeni və doğru fikirdir. Bizdə etnonimlərdən götürülmüş “Qazağı”, “Qaytağı”, “Şahsevəni”, “Ovşarı” kimi havaların mövcudluğu bozuğu havalarının Bozox etnonimi ilə bağlanması fikrinin doğruluğunu göstərir.

Azərbaycan folklorşünaslığında dastanlara müxtəlif aspektlərdən yanaşmaqla dönə-dönə təsnifləşdirilmişdir. Bir çox təsnifləşdirmələrdə məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları arasında qəti sədlər qoyulmuşdur. Halbuki bir çox dastanlarımız bu sədlərin o qədər də sərt olmadığını söyləməyə imkan verir. “Koroğlu” kimi möhtəşəm qəhrəmanlıq eposunun qollarından çoxu yalnız sevgi-məhəbbət mövzusu üzərində qurulmuşdur. Əslində həmin qolların hərəsi gözəl bir məhəbbət dastanıdır. Bunları ona görə deyirəm ki, Sədnik Paşa Pirsultanlının “Novruz və Qəndab”, “Səyyad və Sədət”, “Abdullah və Cahan”, “Məsim və Diləfrüz” dastanlarını qəhrəmanlığın hüdudlarında dayanan məhəbbət dastanları” adlandırması yeni fikir kimi maraqlı doğurur. “Şah İsmayıl” dastanını da bu siyahıya daxil etməklə demək olar ki, əslində qəhrəmanlıq və məhəbbət mövzusu bu dastanlar arasında sərhəd qoymaqdan çox onları bir-biri ilə bağlamağa imkan verir.

Sədnik Paşa Pirsultanlının “Novruz və Qəndab” dastanını həm məhəbbət, həm də qəhrəmanlıq dastanları ilə müqayisəli şəkildə araşdırması kitabın ən müsbət cəhətlərindəndir və onun dəyərini qat-qat

artırmışdır. Novruzun Kəlləgözü, Basatın Tıpəgözü öldürmələri eyni motivdir, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından iqtibas yolu ilə “Novruz və Qəndab”a keçmişdir. Novruzun Yelqanad atı Topal Mahmudla təkbətək döyüşdə öz yiyəsinə kömək edir, qəhrəman qalib gəlir. Bu qəbildən olan səhnələr “Koroğlu” eposunda çoxdur. Ona görə Yelqanad atın Novruzla birgə döyüşməyinin Qıratın Koroğlu ilə birgə döyüşdüyü səhnələrlə müqayisəsi uğurlu paralellərdir.

“Novruz və Qəndab” məhəbbət dastanıdır və sözsüz ki, onun digər məhəbbət dastanları ilə müqayisəsi üçün daha zəngin material var. Məsələn: Novruzunu dərin dəryalardan Xızır İlyas qurtarır. Qəribi üç aylıq yoldan üç günə Xızır İlyas gətirir. Novruz Misirdən üç gözəllə vətəninə qayıdır. Şah İsmayıl da atasının yanına qayıdanda özüylə üç gözəl gətirmişdi. Şəhriyar da bir gözəlin dalınca gedib üç gözəllə rastlaşmışdı. Novruz Sultan Mahmudla, Abdullah Ağa xanla qarşılaşır, hər ikisi qalib gəlir. Bütün bu oxşarlıqları Sədnik Paşa Pirsultanlı müdrik çağında təcrübəli folklorşünas kimi təfəkkürünün süzgəcindən keçirərək müqayisəli paralellər apararaq hərtərəfli tədqiq etmişdir.

Kitabda maraqlı cəhətlər o qədər çoxdur ki, onların hamısından danışmağa imkan yoxdur. Ancaq çiçəklə müalicə-sağalma motivinin ilk qaynağının Şumerlə - “Bilqamis” dastanı ilə bağlanması olduqca maraqlıdır. Alim “Yaralı Mahmud” dastanında Nərgiz adlı bir qızın çiçəklərlə Mahmudu, “Məhəmməd və

Güləndam” dastanında Güləndamın Əlvən dağının çiçəklərindən düzəldilmiş dərmanla Məhəmmədi sağaltması səhnələrini tədqiqata cəlb etmiş və bunların ilkin qaynağının “Bilqamıs”dan gəldiyini nəzərə çatdırmışdır. “Bilqamıs” dastanı Azərbaycan folklorşünaslığında az öyrənilmişdir. Həqiqətən çiçək motivinə ilk dəfə həmin dastanda rast gəlinir. Bilqamus əbədi həyat çiçəyini tapıb Uruka gətirərkən yolda ilan onu oğurlayır. Bu mötivə sonra “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlinir. Bizcə, çiçək motivi “Bilqamıs”dan “Kitabi-Dədə Qorqud”a və ondan sonrakı dastanlara keçmişdir. Sədnik Paşa Pirsultanlı bu motivin ilkinliyini “Bilqamıs” dastanında görməkdə haqlıdır.

Görkəmli Azərbaycan folklorşünası Sədnik Paşa Pirsultanlının bu kitabı həm mövzusunun orijinallığı, həm aparılan müqayisəli paralellərin genişliyi və dolğunluğu, həm də toxunduğu məsələlərlə bağlı irəli sürdüyü elmi-nəzəri fikirlərin aktuallığı baxımından təkcə alimlər və tələbələr üçün deyil, bütün folklorsevərlər üçün dəyərli hədiyyədir.

İSLAM SADIQ,
Filologiya elmləri namizədi

Ön söz əvəzi

Azərbaycan xalqının mənəvi irsi olan şifahi xalq ədəbiyyatı min illərdir ki, insanların təfəkkür süzgəcindən keçib saflaşa-saflaşa, durula-durula yol gəlir. Özünün qədimliyi, mükəmməlliyi, çoxşaxəliliyi ilə diqqətimizi cəlb edən folklor əsərləri dərindən öyrənilməyə layiqdir.

Zəngin şifahi ədəbiyyatımızın son dərəcədə maraqlı, çoxşaxəli xüsusiyyətlərə malik, ağız ədəbiyyatımızın böyük hissəsini tutan qollardan biri də dastanlardır.

Dastanlarda xalqın özü və tarixi yaşayır. "...dastan, geniş mənada tarixdir"¹.

Nəsr, şeir və musiqini özündə birləşdirən dastan epik, lirik folklor ədəbiyyatımızın mürəkkəb növüdür. Dastan nəslrlə nəzmin növbələşməsi nəticəsində yaranır (M.H.Təhmasib). Nəsr, şeir və musiqinin birləşməsindən yaranan çoxsaylı dastanlarımız əsr-dənəsrə, nəsil-dən-nəslə keçə-keçə bir zənginləşmə prosesi keçirir, cilalana-cilalana ölməz abidəyə çevrilirlər. Bu abidələr nəsil-dən-nəslə yadigar olaraq qalır, xalqın dünənini özündə yaşatdığı kimi, bu günü və sabahı üçün də gərəkli olur.

Ozanın qopuzu, söyü (qoşqusu), oğuznaməsi olub, aşığın isə sazı, qoşması, dastanı. Bu sənət sahiblərinin hər birinin özünəməxsus məcliskeçirmə qaydaları, ustad-şagird ənənələri və ifaçılıq yolları olub

---

¹ Ə.Sultanlı. Məqalələr, Bakı, Azərənəşr, 1971, səh.31

və vardır. Bu ulu, sinkretik sənət növünün Dədə Qorqud, Dədə Gügü (bəlkə də Dədə Güzgü), Dədə Qürbət, Dədə Heykəlli, Dədə Çoban və Dədə Yediyar kimi tanınmış, şöhrət qazanmış yaradıcı dədə ozanları, Şirvanlı Molla Qasım, Miskin Abdal, Dirili Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Abdalgülüblü Aşıq Valeh, Aşıq Hüseyn Şəmki və Aşıq Ələsgər kimi yaradıcı ustad aşıqları olmuşdur ki, onların da özlərinə məxsus çox zəngin ədəbi irsləri, yaradıcılıq və ifaçılıq ənənələri bu gün də örnək olaraq yaşamaqdadır. Ozan və aşıq yaradıcılığının məhsulu sayılan neçə-neçə oğuznamə və dastan, qopuz və saz havası bu gün də poetik və melodik sənət nümunəsi kimi maraqlı doğurur, diqqəti cəlb edir.

Əsatir, əfsanə və eposdan fərqli olaraq, dastan bütövlükdə aşıq yaradıcılığının məhsuludur, həm də dastan epik-lirik folklor növünün əhatəli və mürəkkəb formasıdır. N.V.Kidayş-Pokrovskayanın yazdığı kimi, dastan geniş mənada, ədəbiyyatda və folklorlarda epik janr əsəridir. “...Dastan böyük həcmli, kompozisiya mürəkkəbliyi, bir çox janrı (epik hekayəni, rəvayət, nağıl, nəğmə, atalar sözləri, məsəllər və s.) üzvi sürətdə özündə birləşdirməsi ilə folklorun digər janrlarından fərqlənir”.¹ Poetik və melodik silsiləni özündə birləşdirən dastanın təsviri və ümumi mənzərəsi alimin təsvirində çay qovuşanı xatırladır.

---

¹ Н.В.Кидайш-Покровская. О дастане «Рустамхан». В кн. «Рустамхан», Москва, «Наука», 1972, с. 8.

Epos və dastanlar xalqın mənəvi aləminə, doğma təbiətinə, yurduna və milli taleyinə bağlı bir şəkildə yaranır.

Dastan eposun davamı olsa da, bunların da özlərinə məxsus oxşar və fərqli xüsusiyyətləri vardır.

Ən başlıcası odur ki, eposda vətən, vətən torpağı, vətənin taleyi tərənnüm olunur. Eposla bağlı vətəni təmsil edən daşlar, qayalar, qalalar və abidələr olur. Bunlar “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi eposları vətənin ulu daşlarına, qədim abidələrinə bağlayır. Eposun mərkəzində vətəni təmsil edən, xalqın ürəyini, qəlbini birləşdirən bir cəmiyyət durur. Həmin cəmiyyət bütöv bir xalqın ideallarının, arzularının ifadəçisidir. Çənlibel rəmzi ad kimi bütöv vətəni təmsil edir. Dastandan fərqli olaraq eposda adlar təklənir, yəni aşiq-məşuqun yox, epos qəhrəmanının adı ilə adlanır. “Koroğlu” kimi.¹

Epos qəhrəmanı olan Dədə Qorqud da, Koroğlu da eyni milli zəminə, eyni folklor qaynağına bağlıdır. Hər iki abidəyə aid bədii materiallar əsrlərdən bəri daimi yeniləşmə, təkmilləşmə, zənginləşmə prosesi keçirmişdir. Hər iki abidə ilə bağlı əsatir və əfsanələr, epos və dastanlarla yanaşı, atalar sözü, xalq məsəlləri, bayatılar və s. yaranmışdır. Bu, o deməkdir ki, həmin obrazlar xalqımızın mənəvi varlığından doğmuş, onun ədəbi tarixinə və məişətinə möhkəm daxil olmuş milli sərvətdir. Dədə Qorqud və Koroğlu

---

¹ Sədri Paşa Pirsultanlı. “Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları”, Bakı, Azər nəşr, 2002

bütövlükdə vətənimizi təmsil edən epos qəhrəmanları olmaqla yanaşı, xalqımızın düşünən beynini və vuran qolunu təmsil edirlər. Şüurla qüvvəti, əqlə əməyi özlərində birləşdirirlər. Onların adlarını əbədiləşdirən bu abidələr xalqımızın tarixi, zəka qüdrəti, dili, adət-ənənəsi, etnoqrafiyası, milli əlamətlərinin səlnaməsidir. Bu qəhrəmanlar Azərbaycan torpağına elə səpələnmişdir ki, hər güşədə özlərinin izi, atlarının isə ləpiri qalmışdır. Onlar vətəni sevə-sevə, qoruya-qoruya özləri də vətənə çevrilmişlər. Vətənin hər güşəsində Qazan gölü, Koroğlu qalası, Çənlibel var.¹ Onların adı ozan-aşıq yaradıcılığında, qoşmalarda, gəraylılarda, qopuz və saz havalarında, oğuznamə və dastanlarda möhkəm yer tutaraq ölümsüzlük qazanmış, nəğməyə və musiqiyə çevrilmişdir. Əsrlər, qərinələr keçsə də, nəğməyə çevrilmiş bu qəhrəmanlar yaşayacaq, dar gündə, gen gündə öz xalqı ilə bir olmuş, yenə də bir olacaqlar. Xalqın ömrü qədər əbədiyyət qazanacaqlar. Dünən əsatiri qəhrəman kimi eposa gəlmiş həmin obrazlar bu gün dastanlarımızda, az qala, real tarixi şəxsiyyət, qəhrəman kimi yaşayırlar.

Qəhrəmanlıq eposları hər hansı bir xalqın ictimai həyatının ən zəruri anlarında, xalqın varlığı uğrunda gedən mübarizələr dövründə, onun ruhunu, mənəviyyatını, ideallarını yüksəltmək zərurəti ilə əlaqədar yaranır.

---

¹ Sədnik Paşa Pirsultanlı. “Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları”, Bakı, Azərənəşr, 2002

Məhəbbət və ailə-məişət dastanlarında aşiq-məşuqdan, onların eşq və həyat macərələrindən bəhs olunur.

Doğrudur, məhəbbət dastanlarında da ictimai məsələlərə toxunulur, dövrün, zamanın eyiblərinə, ədalətsiz ictimai quruluşuna qarşı etiraz motivləri tapılır. Buradakı qəhrəmanlar da qarşılıqlarına çıxan əngəl və maneələrə qarşı mübarizə apararaq, mövcud cəmiyyətə qarşı çıxırlar. Lakin bu mübarizə və mübarizlik eposdakı mübarizliklə və epos qəhrəmanlarının, xüsusilə “Koroğlu” eposu qəhrəmanlarının mübarizəsi ilə müqayisə oluna bilməz. Bir sözlə, epos daha əsaslı ictimai məsələlərə, xalqın və vətənin azadlıq idealından və bu amal uğrunda mübarizədən doğur.

Dastanda istifadə olunan bədii boyaların, yaradılmış xarakterlərin yarandığı tarixi şəraitin dastanda qoyduğu izlər, dastanla bağlı tədqiqatların vacibliyinə, məzmun və təhlilinə, onun variant fərqlərinə keçməmişdən qabaq dastan janrı ilə bağlı bir sıra mühüm fikirləri nəzərdən keçirməyi vacib sayırıq.

Bizə məlumdur ki, dastan sözü çox mənalı söz olmaqla yanaşı, bu ədəbi janr da bir çox başqa janrlar kimi müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif adlar altında təqdim edilmişdir. Hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından bizə məlumdur ki, həmin dövrdə bu janra “boy”, sözün geniş anlamında “oğuznamə” deyilmişdir.

1655-ci ildə yazıya köçürülmüş «Hekayəti-Səqqə»¹ adlı əsərin adından göründüyü kimi, bu janra uzun zaman “hekayə” və yaxud “hekayət” də deyilmişdir. Çağdaş dövrümüzdə xalq arasında bəzən dastana «hekayət» deyilməsi ilə də rastlaşırıq.

Nadir hallarda yazıçı və şairlərimiz, ziyalılarımız bu ədəbi formaya «qissə» demişlər. Əslində ərəb dilindən bizə keçmiş olan bu istilah uzun müddət bu adla qalmışdır. Məlum olduğu üzrə, «Qisseyi-Yusif» 1233-cü ildə,¹ «Qisseyi-Şirzad» isə 1734-cü ildə yazılmışdır.² Bu tipli əsərlərin XIX, hətta XX əsrin əvvəllərində də ziyalılarımız tərəfindən belə adlandırıldığıнын şahidi oluruq.

Dastan yaradıcısı olan aşuqlarımız və məclislərdə dastan ifa edən aşuqlarımızın özləri, eləcə də onlara qulaq asan insanlar isə çox zaman dastana sadəcə «nağıl» demişlər. Bir sıra bölgələrimizdə isə hələ indi də belə deyilməkdədir.

Məlumdur ki, epik əsərlərin növləri, janrları içərisində bir-birinə ən çox yaxın olan dastanlarla nağıllardır. Daha dəqiq deyilsə, dastan əsatirdən, əfsanədən, rəvayət, təmsil, lətifə və sairədən daha çox nağıla yaxındır. Dastanlar çox zaman, hətta birbaşa nağıllardan istifadə ilə də yaradılırlar. Qoşmasız danışılan dastanları isə nağıldan fərqlən-

---

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild, Bakı, 1960, səh.222.

² Yəni orada, səh. 200

dirmək çox çətindir. Elə buna görə də yaradanlar da, ifa edənlər də, dinləyənlər də onu çox zaman sadəcə nağıl adlandırmaqdadırlar. Lakin bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da, bir əbəbi janr kimi dastanla nağıl arasında fərqli cəhətlər az deyildir.

Hər şeydən əvvəl, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, dastan şeirlə nəsrədən, nağıl isə ancaq nəsrədən ibarət olur. Bu, nağılla dastanı fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biridir. Şeirsiz, qoşmasız, musiqisiz dastan yoxdur. Eyni zamanda bizdə ancaq şeirdən ibarət dastan olmadığı kimi, ancaq nəsrədən ibarət nağıl da aşıq yaradıcılığına daxil deyildir. Çalmaq və oxumaq tələb etməyən əsərlər aşıqları heç bir zaman maraqlandırmamış, onların repertuarına daxil olmamışdır. Aşıqlar bəzən kiçik həcmli gülməli nağıl, qaravəlli, lətifə və sairədən ancaq məclisi əyləndirmək vasitəsi kimi istifadə edirlər ki, bu bərədə bir az sonra danışılacaqdır...

Bizcə, dastanla nağılı bir-birindən ayıran ən əsaslı fərq bundan ibarətdir ki, dastan olmuş bir hadisə kimi, tarixi həqiqət kimi, nağıl isə bünövrəsi, əsli olmayan «uydurma», hətta «yalan», «quraşdırma» kimi danışılır, deyilir.

Dastanda adətən, hadisə, əhvalat, macərə sadəcə aşıqlar tərəfindən «yurd» adlandırılır və yalnız nəsrələ olur. Nağıldan fərqli olaraq, qəhrəmanların duyğuları, keçirdikləri hisslər, müxtəlif həyəcanlar, müşahidələr isə adətən nəzmlə verilir. Yazılı ədəbiyyat dastanları ilə şifahi ədəbiyyat dastanları bu cəhətdən müəyyən dərəcədə fərq-

lənirlər. Yazılı ədəbiyyat dastanları bəzən Nizamidə olduğu kimi ancaq məsnəvidən, bəzən isə Xətəidə, Füzulidə olduğu kimi, hadisə arasında qəzəllərdən istifadə edilir. Yazılı ədəbiyyatda olan dastanlardakı qəzəllər və s. digər şeir nümunələri oradan çıxarılsa belə, ümumi süjetinə xələl gəlmir. Ancaq şifahi ədəbiyyatımızdakı dastanlarda verilən qoşmalar, gəraylılar, bayatılar süjetlə çox sıx bağlı olduğundan onlar ixtisar edilərsə, dastanın ümumi süjet xətti itər və anlaşılmazlıq yaranar.

Yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin, Q.B.Zakirin, Nəbatinin gəraylıları aşiq tərzində şeirlər adlandırıldığı kimi, “Şəhriyar”, “Vaqif”, “Qasım bəy Zakir” və başqa dastanlar da aşiq dastanı tərzində yaradılmış dastanlardır. Bu səpki dastanlar aşiq ifadəliliyində möhkəm yer tuta bilmirlər. Onlar daha çox məhəbbət romanları kimi oxuyanda bədii əsər kimi dəyərləndirilir.

Dastan janrının təsnifatı da alimlərimiz tərəfindən müxtəlif şəkillərdə aparılmışdır. Ümumiyyətlə, bizə məlumdur ki, Azərbaycan dastanları ilkin mərhələlərdə əsasən iki yerə ayrılmışdır. Qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları. Bir çox alimlərimiz də dastanlarımızın ilkin təsnifatını bu bölgüyə uyğun olaraq aparmışlar.

Müasir dövrümüzdə bir sıra mütəxəssislərimiz birinci qismi bəzən qəhrəmanlıq dastanları, bəzən tarixi qəhrəmanlıq dastanları, bəzən boy, bəzən də qəhrəmannamə, məhəbbət dastanlarını isə bəzən

məhəbbət əfsanəsi (H.Zeynallı)¹, bəzən aşiqanə romantik dastan, bəzən də xalq romanı adlandırmışlar.

Ancaq bu bölgülərin zaman keçdikcə yeni təsnifatlara ehtiyac duyulurdu. Bir şeyi nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, bu bölgülərin böyük əksəriyyəti Azərbaycanda folklorşünaslığın bir elm kimi yeni-yeni formalaşdığı dövrə təsadüf edir. Belə olduqda, aydındır ki, əldə edilmiş cüzi toplama materialları əsasında tam doğru qruplaşma aparmaq çox çətin, bəlkə də qeyri-mümkün idi. Prof. M.H.Təhmasib bu barədə söhbət açarkən yazırdı:

«Əslində bu səbəb heç indi də kifayət dərəcədə aradan qaldırılmamışdır. Dastanlarımızın toplanması, yazıya alınması, nəşr edilməsi, eləcə də tədqiqat işləri hələ də qancedici səviyyədən çox aşağıdır. Buna görə də dolğun, bugünkü elmi tələbatə tam cavab verən hərtərəfli təsnifat hələ də mümkün deyildir. Misal üçün, bizcə əsil, həqiqi, hərtərəfli hər bir dastanın hansı ictimai formasiyada formalaşmış olduğunu aydınlaşdırmalı, digər tərəfdən də həmin formasiyaların hər biri ilə əlaqədar olan dastanlar öz məzmun, ideya, bədii istiqamətinə görə dəqiq şəkildə qruplaşdırılmalıdır. Lakin təəssüf ki, hələlik belə bir təsnif mümkün deyildir».² Göründüyü kimi, prof. M.H.Təhmasib bu çətinliyin bir çox səbəblərini

---

¹ H.Zeynallı Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Yazıçı", 1983, səh 109

² M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. (orta əsrlər), «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1972. səh 110

göstərir. Lakin unutmayaq olmaz ki, belə səbəblərdən biri də bir çox Azərbaycan dastanlarının daha mükəmməl nümunələrinin, variantlarının hələ də toplanmamış qalmasıdır.

Bütün bu iradlarla yanaşı, prof. M.H.Təhməsinib dastanların təsnifatını aparmış və bu təsnifat o dövrə qədərki təsnifatlar içində ən mükəmməli hesab olunmaqdadır. O, Azərbaycan xalq dastanlarını belə təsnif etmişdir:

I. Qəhrəmanlıq dastanları

1. Qədim bahadırlıq nağılları, sehrli nağıllar və əsətiri görüşlərlə səsləşən dastanlar

2. Tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları

3. Adi qəhrəmanlıq dastanları

II. Məhəbbət dastanları

1. Məhəbbətlə qəhrəmanlığın hüdudlarında dayanan dastanlar

2. Əsil məhəbbət dastanları

a) Nağıllarla bağlı məhəbbət dastanları

b) Qədim eposla bağlı məhəbbət dastanları

v) Yazılı ədəbiyyatla bağlı məhəbbət dastanları

3. Məcəzi məhəbbətə həsr edilmiş dastanlar.

a) Astral dastanlar.

b) Rəmzi dastanlar.

III. Ailə-əxlaq dastanları

Biz professor M.H.Təhmasibdən sonra dastanları yaranmasına görə iki yerə bölünməsinə də məqsədəuyğun hesab etmişik: 1. Real-tarixi dastanlar, 2. Xəyali-romantik dastanlar.¹

Real-tarixi dastanlar o hesab olunur ki, qəhrəmanın yaşadığı coğrafi ərazi, buta aldığı qızın, özünün dünyaya gəldiyi coğrafi məkan bəlli olsun. Haqqında söhbət açdığımız «Novruz və Qəndab» dastanı qəhrəmanlıqla məhəbbətin hədudlarında duran dastanlar tipinə aiddir. Süjet mahiyyətini nəzərə alıqda bu dastan bizim bölgümüzə əsasən real-tarixi dastanlar biçiminə, tələbatına cavab verdiyi üçün real-tarixi dastanlar sırasına aiddir.

Dastan aşığın ana əsəridir, qızıl kitabıdır. Eyni zamanda dastan aşığı yaradıcılığının poetik və melodik incilərini özündə cəmləşdirən iri həcmli dərsliyidir. Bu dastanların elələri var ki, işləkdir. Zaman-zaman məclislərdə söylənilir, aşığın ifaçılığından (repertuarından) düşür. Belə dastanlara işlək dastanlar deyilir. Lakin elələri də vardır ki, müəyyən zaman işlək olsalar da, yazıya alındığındanmı, nə səbəbdənsə həmin dastanlar sonrakı əsrlərdə bədii əsər kimi istifadə olmaqdadır. Buna görə də dastanları iki yerə ayırmaq olar:

1. İfaçılıqda olan, məclislərdə söylənən işlək dastanlar.
2. Bu gün ifaçılıqda olmayan, yazıya alınmış, bədii əsər kimi istifadə olunan dastanlar.

---

¹ S.Paşayev. Azərbaycan folkloru və aşığı yaradıcılığı, Bakı, 1989, səh.16.

Deməli, Azərbaycan xalq dastanlarının elə nümunələri var ki, o işləkdir. Elələri də var ki, aşığın ifaçılığından çıxmış, bədii əsər kimi oxunur, insanlara zövq verməkdə davam edir.

Aşıq ifasında olsa da, olmasa da epik-lirik növə daxil olan dastanlar bədii əsər kimi hər zaman öz məziyyətini qoruyub saxlayır. Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq, aşıq repertuarında olan işlək dastanlar öz fəallığını saxlayır, lakin nə vaxtsa işlək olub, bu günsə fəallığını itirmiş dastanlar yalnız bədii əsər kimi istifadə olunur.

İşlək olan və işlək olmayan dastanlar hansılardır və onları bir-birindən nə ilə fərqləndirmək olar:

1. Heç bir zaman yarandığı gündən bəri aşıq ifaçılığından kənar qalmayan “Koroğlu” və “Əsli-Kərəm” dastanlarıdır. Bunların ifaçılıqda uzun ömür keçirmələri onların müxtəlif variantlarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

“Koroğlu” dastanı ilə əlaqəli 15, “Əsli-Kərəm” dastanı ilə əlaqəli 17 saz havası yaranmışdır. Bu o deməkdir ki, qəhrəmanlıq və məhəbbət mövzuları Azərbaycan aşıq yaradıcılığında, xüsusilə saz və söz yaradıcılığında, eləcə də dastan yaradıcılığında əsas və aparıcı mövzulardan biri olmuşdur.

“Şah İsmayıl və Gülzar”, “Novruz və Qəndab”, “Aşıq Qərib və Şahsənəm” bu qəbildən olan işlək dastanlardır. Bunların sayını istənilən qədər artırmaq da olar.

2. “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi şifahi və yazılı ədəbiyyatın abidəsi bu gün aşığın repertuarında deyildir.

Ancaq bu əsərlə əlaqədar yaranan musiqi, yəni “Ozan-qopuz” havaları sübut edir ki, tarixin müəyyən mərhələlərində Dədə Qorqud dastanları uzun əsrlər boyu ozan ifaçılığından düşməmiş, bir sıra qopuz havalarının və ozan yaradıcılığı ənənələrinin yaranmasına meydan açmışdır.

İç Oğuz-Boz ox ellərinin coğrafi mövqeyinə və mühitinə uyğun qopuzda çalınan “Bozox” havası olduğu kimi, əcdadı Qazan xan olan Koroğlunun da Çənlibelə uyğun sazda çalınan “Koroğlu bozuğu” (“Bozox Koroğlu”su) havası yaradılmışdır. Eyni zamanda, türklərin də öz coğrafi mövqələrinə uyğun “Osmanlı bozuğu” saz havaları meydana gəlmişdir.

Bu fakt imkan verir ki, deyək, ozan yaradıcılığı dövründə qopuz havaları çoxsaylı olmamış, qopuz havaları xüsusi adlardan çox, mahal, el adları ilə, xüsusilə “Boz ox”, “Üç ox” adları ilə məşhurlaşmışdır.

Bizcə, hazırda qara zurnada çalınan “Yallı” havası da ozanın qopuzda çaldığı bir havanın təhrif olunmuş adıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Qanturalı boyu”nda oxuyuruq: “Qanturalıya qızı gətirib gərdəyə qoydular. Ozan gəldi, Yelətmə çaldı”. Bu, toyun birinci mərhələsidir, həmin toyun sonunda isə belə deyilir: “Qanturalı gərdəyinə girib muradına, məqsusuna irişdi.

Dədəm Qorqud gəlib “Şadlıq çaldı. Boy boyladı, söy söylədi”.

Deməli, oğuz toylarında gəlin gətiriləndə “Yelətmə”, sevgililər öz muradına çatdıqda isə “Şadlıq” havası çalınmış.

Bizcə, istər “Yelətmə”, istərsə də “Yallı” sözlərinin kökündəki “Yel” sözüdür ki, bu da yel kimi cəld süzməyi, oynamağı bildirir.

Qopuz havasının zurnaya və yaxud da əksinə, zurna havasının qopuza və saza keçməsi təbii bir haldır. İndi də bizim bir çox havalarımız, o cümlədən “Ürfani”, “Baş divani”, “Dübeyti”, “Vanağzı”, “Hüseyni”, “Aran gözəlləməsi” və başqaları qara zurnada çox gözəl ifa olunurlar.

Həmin xalq çalğı alətləri tarixən əlaqəli inkişaf etmişdir. Qazan xan qopuz, sırna və nağara, Şah İsmayıl Xətai və Koroğlu isə saz, zurna və nağara ilə birlikdə döyüşlərə getmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da belə bir epizod var. Yolda ozana rast gələn Beyrək atını verib qopuz alır.

Ozan bundan şad olur və deyir:

“Avazım gödəlmədən, ünüm boğulmadan bir atdır əlimə girdi, illətim, saxlayım...”¹

Buradanca aydın olur ki, ozana “avaz” və “ün”, yəni gözəl avaz və səs lazımdır. O toyda, düyündə o qədər oxuyur ki, “avazı gödəlidir”, “ünü boğulur”. Deməli, ozan sənətini də şöhrətləndirən, xalqa sevdiren, yaşadan ifaçılıq olmuşdur.

---

¹ “Kitabi-Dədə Qorqud” Bakı, 1962, səh 57

Ozan və aşiq sənətini, sənətkarları xalqın özü yaşatmış, qorumuş, mükafatlandırmışdır.

Ozan-aşiq sənətini yaşadan xalq hansı dastanı, hansı şeiri və ya saz havasını bəyənirsə, onları təkrar-təkrar aşığa söyləyir və sazda ifa etdirir. Hər bölgədə bu dastanların söylənilməsi, saz havalarının çalınması yeni variantların meydana gəlməsinə səbəb olur. Məlumdur ki, Gəncəbasar və Göyçədə saz havası, Borçalıda qayda, Güney Azərbaycanda ahəng, Türkiyədə, Qazaxıstanda və Orta Asiyada məqam deyilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elə dastan var ki, onda 20-30, eləsi də vardır ki, 10 saz havasından istifadə olunur.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, məhəbbət dastanları işlək və işlək olmayan dastan olaraq iki yerə ayrılır.

1. İşlək dastanlara, yəni bu gün də repertuarda olan dastanlara aşağıdakıları göstərə bilərik:

“Əsli və Kərəm”, “Şah İsmayıl və Gülzar”, “Novruz və Qəndab”, “Aşiq Qərib və Şahsənəm” “Abbas və Gülgəz”, “Alıxan və Pərixanım”, “Məmməd və Güləndam”, “Əmrah və Səlbi”, “Valeh və Zərnigar”.

2. İşlək olmayan dastanlar: “Vaqif”, “Şəhri və Mehri”, “Dilsuz və Xəzəngül”, “Şəhriyar”, “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin” və s.

Məhəbbət dastanlarını həmçinin, müştərək və müştərək olmayan dastanlar kimi də iki yerə ayırmaq olar:

1. Müştərək və ortaq dastanlar: “Tahir və Zöhrə”, “Aşıq Qərib və Şahsənəm”, “Arzu-Qəmbər”, “Əsli və Kərəm”, “Mahmud və Nigar” və baş-qaları.

2. Müştərək olmayan dastanlar : “Aşıq Alının Türkiyə səfəri” (“Aşıq Alı və Əsmər xanım”), “Aşıq Məhəmmədin Qars səfəri” (“Məhəməd və Səlvi Xuraman”), “Aşıq Hüseyn və Reyhan”, “Novruz və Qəndab”, “Abdullah və Cahan”, “Məsim və Diləfrüz”, “Göyçək Rza və Xalıqoşa” və baş-qaları.

Bu dastanlar milli mənsubiyyətlərini saxlamaqla, milli çərçivə içərisində, vətənin hüdudları daxilində yayılmışlar.

Hansı bölgənin aşığı sənətin səyyarlığına əhəmiyyət vermişlərsə, onlar öz repertuarlarında olan şeir, dastan, saz havalarını geniş ərazidə yaya bilmişlər, eyni zamanda özləri də yeni dastanlar yaratmışlar.

Borçalı və Şirvan aşığı sənətinin səyyarlığına az əhəmiyyət vermişlər, yalnız öz yaşadıkları coğrafi məkanların toy məclislərinə getmişlər.

Böyük Vətən Müharibəsindən sonra adını çəkdiyimiz bölgənin aşığı öz coğrafi bölgələrindən kənarında aşığıq etmişlər.

Tikmədaşlı Xəstə Qasım və Abdalgülablı Valehin qoyduqları ənənələrə uyğun olaraq Göyçə və Şəmkir aşığı uzaq ellərə səfərlər etmiş və bu gün də aşığıların repertuarlarından düşməyən dastanlar yaratmışlar. “Aşıq Alının Türkiyə səfəri”, “Aşıq Hüseyn və Reyhan” dastanları buna misal ola bilər.

Dastanların geniş təsnifatını apararkən prof. M.H.Təhmasib dastanları əsasən üç yerə: Qəhrəmanlıq, məhəbbət və ailə-əxlaq dastanlarına bölsə də, bununla kifayətlənməmişdir. Qəhrəmanlıq dastanlarının, eləcə də məhəbbət dastanlarının özlərini də bir neçə yerə ayırmışdır. Məhəbbət dastanlarında apardığı bölgədə bizim üçün ən maraqlı olanı qəhrəmanlığın sərhəddində dayanan məhəbbət dastanlarıdır.¹ O məhəbbət dastanları qəhrəmanlıq dastanlarına çevrilir ki, onun tərkib hissəsində əsatiri ünsürlər mövcuddur. Eyni zamanda qəhrəman sazının, sözünün gücünə inamı və hünəri ilə qarşısındakına qalib gəlir.

«Novruz və Qəndab» dastanını biz ona görə real-tarixi dastan adlandırırıq ki, XVII əsrin başlanğıcından Misir torpaqları Türkiyənin ixtiyarında olmuşdur. Məhz diyarbəkirli Novruzun buta alıb Misirə Qəndabın dalınca getməsi bu tarixi dövrə düşür, ona görə də real-tarixi dastan hesab edilir.²

Xəyali-romantik dastanlarda yurd yeri əsasən nağıllar olduğu üçün, xəyali coğrafi ərazilər olduğu üçün qəhrəmanların yaşadıkları tarix və yaşayış əraziləri bəlli olmur. Buta almış qəhrəman qeyri-müəyyən üzü düşən tərəfə gedir. «Lətif şah» dastanında olduğu kimi.

---

¹ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972, səh.112.

² Azərbaycan xalq dastanları. Gənclik, Bakı, 1988, səh. 471-493.

Burada isə vəziyyət tamamilə başqadır. Üç gözəllə qayıdan Novruzun öz torpaqlarına çatanda sazın-sözün qüdrəti ilə çobanları tanıya bilir. Lakin dastanda Novruzun Kəlləgöz qəhrəmanla döyüşməsi onu uzaq dövrlərə aparıb çıxarır. Bu o deməkdir ki, dastan yaradıcısı Dədə Qorqud boyları ilə və özündən əvvəl yaranmış bir çox dastanlarla tanış olmuş və onlardan kifayət dərəcədə faydalanmışdır.

Bildiyimiz kimi, dastan şifahi xalq ədəbiyyatımızda həcminə görə ən böyük janrdır. Özündə həm lirik, həm də epik detalları birləşdirən dastanlar içində Azərbaycanda geniş yayılmış, lakin mükəmməl tədqiq olunmamış, əsaslı şəkildə araşdırmalara və tədqiqlərə ehtiyacı olan dastanlardan biri də «Novruz və Qəndab»dır.

Bizim tərəfimizdən tədqiqata cəlb olunan məhəbbət dastanlarının əksəriyyəti demək olar ki, qəhrəmanlığın hüdudlarında dayanan məhəbbət dastanlarıdır. Bunlar say etibarı ilə çoxdur. Lakin burada ən xarakterik olan, böyük əhəmiyyət kəsb edən məhəbbət dastanlarının araşdırılması vacib sayılmışdır. Əlbəttə, burada məhəbbət dastanlarını müqayisə edərkən onların ən vacib bədii parçaları, ideya baxımından ön plana çəkiləcəkdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz “Novruz və Qəndab”, “Səyyad və Sədət”, “Abdullah və Cahan” və “Məsim və Diləfrüz” dastanlarının əksəriyyəti qəhrəmanlığın hüdudlarında dayanan məhəbbət dastanlarıdır. Qəhrə-

manlar buta arxasınca o yerlərə, o coğrafi ərazilərə gedirlər ki, orada onlar öz butaları ilə danışa bilir, qarşı-qarşıya, qabaq-qabağa bir-birlərinə söz deyə bilirlər. Adi söz yox, poetik şəkildə, şeir dili ilə danışa bilirlər. Novruz Diyarbəkirdən Misirə gedir. Misirdə türk dili ailəsinə daxil olan səlcuqlar yaşayır. Məsimin butası Diləfrüz xanım Çindədir. Burada türk dili ailəsinə daxil olan uyğur kimi böyük türk toplumu mövcuddur. “Səyyad və Sədət”, “Abdullah və Cahan” dastanlarında isə hadisələr ölkədaxilində və ya ona bitişik olan türk xalqları daxilində hadisələr cərəyan edir. Bu məhəbbət dastanlarının ortağ və ya müştərək variantları yoxdur. Sadəcə olaraq ölkədaxili variantları mövcuddur. Hətta tədqiqatçı Səfurə Yaqubova yazır ki, “M.Y.Lermantovun “Aşıq Qərib” nağlında, dastanın Qabardin variantında və gürcü variantında Şahsənəmin adı Mehrimahdır”.¹

Demək olar ki, “Tahir və Zöhrə” adları qeyd olunan ərazilərdə yayılmış və onların hər birində həmin dastanların variantları milli zəmində, yəni həmin xalqların milli koloritlərinə və xarakterlərinə uyğun inkişaf etmişdir. Hətta Yessentuki ətrafında yaşayan yunanlar (berzinlər – orada onlar belə adlanırlar) arasında “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib və Şahsənəm” və eləcə də “Koroğlu” dastanlarının geniş yayıldığıın şahidi olmuşuq.

---

¹ Səfurə Yaqubova. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, “Aşıq Qərib dastanı və onun başqa xalqlarda olan variantları”. Bakı, 1961, EA. Nəşriyyatı, səh 210-253.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz dastanlardan “Novruz və Qəndab”, “Səyyad və Sədət”, “Abdullah və Cahhan”, “Məsim və Diləfrüz” dastanlarının ölkədaxili variantları Şəmkirdə, Borçalıda, Şirvanda, Gəncədə, Güney Azərbaycanda və başqa bölgələrdə geniş yayılmışdır. Aşiq ifaçılığında bu gün də fəallıq göstərən həmin dastanlar söylənir, öz təkamül və inkişafalarını davam etdirirlər. Hətta, bu dastanlar o qədər sevilə-sevilə oxunur ki, onlar xalqa yüksək estetik zövq verməkdə davam edirlər. Hətta, xalq arasında geniş yayılan, kütləviləşən bu dastanların elə qoşma və gəraylıları var ki, toylarda müğənnilər və xanəndələr onları xalq mahnısı kimi ifa edirlər. “Abdullah və Cahhan” dastanında “Nə bağ bildi, nə də bağban” gəraylısı mahnı kimi ifa olunur. Müğənni və xanəndələr tərəfindən ifa olunan həmin gəraylıdan bir bənd nümunə veririk:

Bağın barısından aşdım,
Süsən-sünbülə dolaşdım.
Öpdüm, qucdum halallaşdım,
Nə bağ bildi, nə də bağban.¹

Abdullahın başqa bir gəraylısı da eyni dərəcədə müğənnilər və xanəndələr arasında oxunur. “Qızılgül yarpaq içində”. Bu gəraylı az qala birinci gəraylının xalq mahnıları içərisində olan bir variantıdır.

---

¹ «Xalq ozanı», 2-ci sayı, 2004 oktyabr. səh. 4.

Səhər durdum sehrə vardım,
Yarı gördüm bağ içində,
Dərər-dərər dəstə bağlar,
Qızılgül yarpaq içində.¹

Hətta azacıq variant fərqi ilə “Məsim və Diləfrüz” dastanında da buna bənzər bir nümunə verilmişdir.

Diləfrüzəm budu andım,
Deməynən yardan usandım,
Pərvanə tək oda yandım,
Qovrulmuşam yağ içində.²

Bu məhəbbət dastanlarında elə məqamlara rast gəlirik ki, sevgililərin düşdüyü vəziyyət eyni olur. Hətta dərin emosional hisslər keçirən, varlığını həyəcan bürüyən, dilini şeir dili ilə açan bu qəhrəmanların bədahətən söylədikləri şeir parçaları da bir-birinə bənzəyir. Qəndabın atası Cəlal Paşa Novruzunu zindana saldırır, buna dözməyən, Novruzun butası olan Qəndab dərđini, xəstəliyinin səbəbini anası Şahnaz xanıma belə söyləyir.

Açılıb dağların əlvən lalası,
Ana, mənəm dərđim Novruz dərđidi.

---

¹ Azərbaycan dastanları (Tərtib edənlər M.Təhmasib, Ə.Axundov), Bakı “Lider” nəşriyyatı, II cild, 2005, səh 214

² Yenə orada, səh 240

Mən çəkdiyim nazlı yarın bəlası,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi.¹

Qəndab öz dərini anasına söylədiyi kimi Abdullah da öz dərini anasına bir azca fərqli şəkildə, poetik dillə belə söyləyir.

Başına döndüyüm gül üzlü ana,
Ana, mənim dərdim Cahan dərdidi.
Südün əmmişəm, mən qana-qana,
Ana, mənim dərdim Cahan dərdidi.²

Dastanlar içərisində müəyyən məqamlar üst-üstə düşsə də, poetik nümunələr bir-birinə bənzəsə də, bu dastanların hər birinin özünün inkişaf yolu və poetik qüdrəti vardır. Hər birində hadisələr elə maraqlı cərəyan edir ki, onları ayrı-ayrılıqda dinləməkdən insan doymur. Ona görə də bu dastanların süjet xəttini, hadisələrin necə cərəyan etdiyini, şeiriyyətini dərindən öyrənmək üçün dastanların hər biri haqqında xüsusi danışmaq və ondan sonra gələn fəsildə müqayisələr aparmaq və onların poetik xüsusiyyətlərindən daha ətraflı danışmaq lazım gəlmişdir.

“Novruz və Qəndab”, “Məsim və Diləfrüz” dastanları Borçalı aşıqlarının ifaçılığında möhkəm yer tutmuşdur. Əsrlərdən bəridir ki, o coğrafi məkanlarda

---

¹ Azərbaycan dastanları (Tərtib edənlər M.Təhmasib, Ə.Axundov), Bakı “Lider” nəşriyyatı, I cild, 2005, səh 182-183

² «Xalq ozanı», 2-ci sayı, 2004 oktyabr. səh. 4.

yaşayan insanlar həmin dastanlara böyük maraq göstərirlər. “Abdullah və Cahan” dastanı Şirvan bölgəsində, “Səyyad və Sədət” Gəncə bölgəsində uzun əsrlərdir ki, məclislərdə söylənilir.

Bu dastanlar içərisində “Novruz və Qəndab” yurdunun mükəmməlliyinə, şeirlərinin inci kimi düzülüşünə, musiqiyə uyurluğuna, bir sözlə poetik və melodik quruluşuna görə sayılan-seçilən dastan nümunəsinə çevrilir. Məsələn, Tufarqanlı Abbasın “Gözlər” ölməz bir abidədir.

Ümumiyyətlə, xalq romanı olan dastanlar özlərinin təkümül və inkişaf dövrlərində yeni şeir, macəra, süjet və hadisələrlə qovuşur, birləşir, poetik zənginləşmə prosesi keçirir, nəticədə daha bitkin və əhatəli, epik-lirik janra çevrilir. Rədifli şeiri ayrı-ayrı dastanlarla qovuşaraq, “ikinci həyat” qazanmışdır. Bu şeir aşığı-şairin öz adı ilə bağlı “Abbas və Gülgəz” dastanından başqa, türkmən xalq dastanı “Sayatlı Həmra”da¹ Həmranın və “Aşığı Qərib”in Borçalı variantında Qəribin adına oxunur. Fikrimizi təsdiq etmək üçün və müqayisə aparmaq məqsədilə Tufarqanlı Abbasa məxsus şeirin və həmin dastanlardakı qoşmaların möhürbəndlərinə diqqət yetirək:

Abbasda:

Bu gün bizim dağlar qara geyibdir,
Bayqunun məskəni qara geyibdir.

---

¹ Bax: “Türkmən söyqi dəssanları”, M, 1971, səh 193-194

Dedim: “Pərim, zülfün qara geyibdir”,
Dedi: “Sən Abbasın yasını gözlər”.

Həmrada:

Bağlar neçün bu gün qara geyibdir?
Yusif Züleyxası qara geyibdir,
Sərvim, neçün zülfün qara geyibdir,
Məgər Həmra candır, yar səni gözlər.

Qəribdə:

Bizim dağlar bu gün qara geyibdir,
Bayqunun məskəni qara geyibdir,
Sənəm, sənin zülfün qara geyibdir,
Biçarə Qəribin yasını gözlər.

Şeirin bəzi bəndləri qoşma şəklində, bəzi misra, beyt və bəndləri isə təcnis formasında qalmışdır. Bəlkə də şeirin ilkin forması təcnis olmuş, dastan yaradıcılığı mərhələsində bəzi misra, beyt və bəndlər xeyli keçəndən sonra unudulmuş, lakin yaddaşların köməyi ilə uyğunlaşdırılaraq, indiki vəziyyətə salınmışdır.

Bununla belə, aşıqlar və baxşılar həmin şeiri “Abbas və Gülgəz”, “Sayatlı Həmra”, “Aşıq Qərib” dastanlarında elə məqamlara daxil etmişlər ki, üç dastanın üçündə də doğma səslənir, dastanların süjet xəttinə, məzmununa, ruhuna tam uyğun gəlir. Bax, elə

bu təbiətinə görə aşıq şeiri, musiqisi, dastanı, bütövlükdə aşıq yaradıcılığı zaman-zaman dəyişən, yeniləşən, zənginləşən, bir qayda olaraq hərəkətdə - təkamül və inkişafda olan canlı folklor nümunəsi sayılır. Bu ənənəvi xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud”da və onun başqa-başqa boylarında da özünü göstərir.¹

---

¹ Sədnik Paşayev “Azərbaycan folkloru və aşıq yaradıcılığı” (Bakı 1989) kitabının müqəddiməsindən götürülmüşdür, Sədnik Paşa Pirsultanlı “Ozan-aşıq sənətinin nəzəri məsələləri”, Bakı, Ozan, 2002, səh 122-123

I FƏSİL

«Novruz və Qəndab» qəhrəmanlığın sərhəddində dayanan məhəbbət dastanıdır

«Dirəxan oğlu Buğac» boyunda (dastanında) olduğu kimi¹ diyarbəkirli Kərim Paşanın da var-dövləti yerə-yurda sığışmırdı. Lakin onların bir övlada ehtiyacları vardı. Dirə xan dövlətinin çox yarısını xalqa paylayıb övlad tapdığı kimi, Kərim Paşa da dövlətinin yarısını xalqa paylayır. Allah ona bir oğul bəxş etdi. Novruz bayramı günündə dünyaya gəlmiş üçün adını Novruz qoyurlar. Novruz böyüyür, onu məktəbə qoyurlar. Kərim Paşa bir gün böyük şənlik məclisi qurdu, aşıq çağırdı, aşıq bir məhəbbət nağılı başladı. Yüksək mədrəsə təhsili görmüş Novruz aşığa elə qulaq asırdı ki, sanki özünü o həyatın içərisində hiss edirdi. Novruz günündə doğulduğu üçün adı Novruz qoyulan bu gənc yatdı, yuxusundan oyanmadı. Mahalın başbilənlərini buraya çağırtdılar. Bir ağsaqqal dedi ki, heç bir qorxusu yoxdur, Novruza buta verilmişdir. Doğrudan da yuxuda bir nurani qoca barmağının arasından göstərmişdir ki, uzaqda görünən Misirdir, oradakı qala-qəsrin içərisindəki Cəlal padşahın qızı Telli Qəndabdır, səni ona, onu da sənə buta verirəm. Novruz yuxudan ayılan kimi

---

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud» Bakı, 1962, səh 16

valideynlərindən saz istədi. Novruz anasına müraciətlə dediyi üç bəndlik qoşmanın möhür bəndində hər şeyi açıqlayır:

Novruzam qalmışam bir cam içində,
Bir canı bəslədim bir cam içində,
Ağam badə verdi bir cam içində,
Misirdə Qəndabın camalın gördüm.¹

Çoxbəndlik deyişmələrində anasından Misirə getməsi üçün rüsxət istəyir. O, şerinin bir bəndində deyir:

Candan çox sevdiyim istəkli ana,
Ana himmət eylə, himmət günüdür.
Əmmişəm südünü mən qana-qana,
Ana himmət eylə, himmət günüdür.

Nəhayət, çarəsiz qalan atası və anası Novruza Misirə getməyə icazə verirlər.

Novruz Misirə gedən gəmiyə çatar-çatmaz gəmi yola düşür. Gəmidə bir tacir sahildə qalan cavan oğlanı görür, gəmini geri qaytardır və oğlanı götürür. Bir mənzil yol getməmiş, dənizdə fırtına başlayır. Kimi batır, kimi də Novruz kimi bir taxta parçası üzərində qalır və onu xilas etməsi üçün

---

¹ Azərbaycan dastanları (Tərtib edənlər M.Təhmasib, Ə.Axundov), Bakı “Lider” nəşriyyatı, I cild, 2005, səh 172

Allaha yalvarırlar. Novruzun dar ayaqda birinci anası yadına düşür:

Gecə ayaz, gündüz bulud,
Qaldım dəryada, dəryada.
Ana, köynəyimi qurut,
Qaldım dəryada, dəryada.

İkinci qoşmada Qəndab yadına düşür:

Novruz da çağırır səni imdada,
Bir dərviş donunda sən verdin bada,
Tut qulun dəstindən, yetir Qəndaba,
Kərəm eylə, qoyma məni dəryada.

Ustadlar belə qeyd edirlər ki, Xızır İlyas dərviş paltarında özünü Novruza yetirir. Ona deyir gözünü yum, bir göz qırpımında onu dəryanın sahilinə çıxarır.

Məhəbbət dastanlarında buta vermək, buta almaq alimlər tərəfindən müxtəlif şəkildə yozulur. Professor M.H.Təhmasibə görə bu butalar, bu badələr dindən icazə almaq üçün bir vasitədir.¹ Bəzi psixoloqlar bunu telepatiya ilə əlaqələndirirlər. Bizə görə, müəyyən məhəbbət dastanlarına və nağıllara qulaq asan gənc həmin təsirlə yatır, yuxu görür və yuxusunda o şəhəri və o şəhərin tanınmış

---

¹ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. (orta əsrlər), «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1972.

adamının qızını görüb ona vurulur, buta verib, buta alır. Bizə görə, bu şəkildə uzaq ölkələrə gedən qəhrəmanlar hansı yerdə onun dilini başa düşür-lərsə oraya gedir. Məsələn: Məsimin atası Diləf-rüzün arxasınca Çinə gedir, Yaponiyaya getmir. Çünki Çində onun dilində danışan uyğurlar vardır. Qəhrəman Bağdada gedir, Yamənə getmir. Çünki Bağdadda türk dilində danışan kərküklər vardır. Qəhrəman Hindistana gedir, lakin Pakistana getmir. Çünki orada zərdüştilər yaşayır. Novruzun sevdiyi qız haqqında, Misir şəhəri haqqında tam təsəvvürü vardır. XVI əsrin sonundan etibarən Misir Türkiyənin ixtiyarındadır. Buraya Türki-yənin karvanları və gəmiləri işləyir. Hətta, həmin ərazidə yüz minlərlə türk dilində danışan səlcuqlar vardır. Heç təsadüfi deyil ki, Xızır İlyas Novruzu dəryanın sahilinə çıxaran kimi bir nəfər Novruzu görür, onun xətti-xalina, gül camalına bənd olur. Yaxşı yerin oğlu olduğunu öyrənib öz evinə gətirir. Qəvvas Əhmədin qızı Gülşən xanım bir könüldən min könülə Novruza vurulur, lakin özünü ciddi tutaraq üzə vurmur. Qız o qədər yaxşı qulluq edir ki, hətta Telli Qəndab Novruzun yadından çıxır. Bir gün Gülşənin bağını gəzərkən maraqlı bir hadisə baş verir. Bir bülbül şığıyıb gülün üstə gələndə, gülün tikanı bülbülün bu üzündən batıb, o üzündən çıxır. Bülbül fərəhlə başını gülün üstə qoyub can verir. Novruz elə bil yuxudan ayılır. Ey dili-qafil, mənə bax, bülbüldəki sədaqətə bax.

Hazırlaşib yola düşərkən Gülşən xanım ağlayır.
Novruz ona təsəlli verərək deyir:

Başına döndüyüm, ay nazlı dilbər,
Ağlama, Gülşənim, gözlə yar məni.
Mənim gözü yolda bir sevgilim var.
Ağlama, sevgilim, gözlə yar məni.

Axırda Gülşənə təsəlli verərək deyir:

Novruz gedir, qürbət eldə qalmasa,
Sarıban gül tək rəngi solmasa,
Əcəl gəlib bu canımı almasa,
Ağlama, Gülşənim, gözlə yar məni.

Novruz Qaradağa çatarkən, tufana, borana düşür. Başı min bir bələlər çəkən Novruz üzünü dağlara tutub deyir:

Mən ki, oldum vətənimdən didərgin,
İtirdim Qəndab tək maralı, dağlar.
Duman qan eyləmək səndə qaydadır,
Yanan çıraqlarım qaralı, dağlar.

Bu sözlərdən sonra duman çəkildi. Novruz yoluna davam etdi.

İstanbulu Mahmud Paşa Qəndabın gözəli-
liyindən xəbər tutur. Qoşun çəkib Misirin sərhəd-
dinə gəlir və Cəlal Paşaya xəbər göndərir ki, qızın
Qəndabı öz xoşunla verməsən, müharibə eylə-

yəcəm. Vəzir müharibəni üstün tutur. Müharibə başlanır, lakin Cəlal Paşanın qoşunu basılır. Bundan xəbər tutan Novruz dava paltarını geyinir, Yelqanad atını minir və meydana gəlir. Novruz İstanbul hökmdarına deyir: Nə lazımdır bir qızdan ötrü qoşunu qırdırmaq. Telli Qəndabı sən də istəyirsən, mən də. Döyüşək, mən ölsəm Telli Qəndab sənin, sən ölsən Telli Qəndab mənim. Mahmud öz qoşunundan utandığı üçün təkbətək döyüşə razılıq verir. Təkbətək döyüşdə Novruz Mahmudu öldürür. Bunu eşidən Cəlal Paşa Novruzun alınından öpür və məndən nə təmännan var, - deyir. Novruz belə qərara gəlir ki, ölmək ölməkdi, xırıldamaq nədir. Gəl fikrini açıq söylə. Novruz öz fikrini üç bəndlik şeirinin son bəndində belə tamamlayır.

Nə müddətə qaldım şahın qolunda,
Bir kəsim yox mənim Misir elində.
Canımı verərəm yarın yolunda,
Novruzam, istərəm Telli Qəndabı.

Cəlal Paşa Novruzunu zindana saldırır.

Telli Qəndab Novruzun Misirə gəlməsindən sevinir. Bir tərəfdən də kədərlənir ki, atası onu zindana saldırıb. Telli Qəndab qala-qəsrədən zindana lağım atdırır. Gecə-gündüz Novruz zindanda qalmaq əvəzinə Qəndabın yanında eys-ışrətdə olur. Lakin Qəndab başa düşür ki, bunun üstü açılarda çox pis olacaq. O, özünü xəstəliyə

vurur. Anası Şahnaz xanım xəstələnməsinin səbəbini soruşarkən Qəndab şeirlə deyir:

Açılıb dağların əlvan lalası,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi.
Mən çəkdiyim nazlı yarın bəlası,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi.

Müasir toylarda «Yanıq Kərəmi» havasına oynayırlar. Bu belə deyildir. «Yanıq Kərəmi» havası iki havanın birləşməsindən, yəni «Yanıq Kərəmi» ilə «Novruzu» havasının birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Oyun havası “Novruzu” saz havasıdır. Şahnaz xanımın ana qəlbi, qızına dediyi sözlər olduqca səmimidir.

Sən necə balasan, mən necə ana?..
Az qalır dərdindən ciyərim yana,
Beş oğul bir yana, sənsə bir yana,
Qızım, dərdin nədir, gəl mənə söylə.

Cəlal Paşa imarətində böyük ziyafət qurmuşdu. Bir tərəfdə şamdanlar, o biri yanda qızılgüllər var idi. Padşah rüyada gördü ki, bir qızılquş peyda oldu. Şamları keçirtdi, gülləri qırdı, bülbüllər öldü, otağa bir zülmət çökdü. O vəziri yanına çağırıb bu yuxunu yozmasını ondan tələb etdi, bacarmadı. Bir nurani dərviş ona kömək edəcəyini bildirdi. Dərviş Cəlal Paşaya bildirdi ki, buta verilmiş iki cavanı bir-birindən ayırmısan.

Röyada gördüyün qızılquş Allahın bəlasıdır,
oğlanlarını, qızını öldürəcək, taxtı-tacını talan
edəcək. O, sözünü şeirlə də dedi:

Bülbülü salıbsan qəfəs içinə,
Şan-şövkətin ahnan yanar, sultanım.
İgid gərək ilqarından dönməsin,
Şah da qəsəmindən dönər, sultanım.

Bundan sonra Cəlal Paşa çar-naçar qalır.
Qızını Novruza verməyə bu şərtlə razı oldu ki,
Qəndabla bərabər vəzir-vəkilində qızları gəlib gözü
bağlı Novruzun qabağından keçsinlər, Qəndabı
seçib tanısa, o haqq aşığıdır. Novruz vəzir qızı
Gövhəri, qazı qızı Xanımı, Mələyi, Misirin köhnə
axsaq gözəlini gözü bağlı seçir, onlara uyğun söz
deyir. Qəndab gəlib keçəndə deyir:

Novruzam getməm buradan,
Mətləbim versin yarıdan,
Gözəllər keçdi aradan,
Düz yeri Qəndabım haray.
Səni tutar təbim haray.

Cəlal Paşa görür ki, Novruz haqq aşığıdı və onu
çaşdırmaq mümkün deyil. Cəlal Paşa böyük toy edib
Qəndabı Novruza verir. Novruz Qəndabla birlikdə
öz vətəninə yola düşüb, bir seyrangahda dincəlir.

Kəlləgöz böyük bir xanla düşmən düşmüş, onun qohum-əqrəbasını qırıb sıradan çıxarmışdı. Kəlləgöz onun qoruğunda dincələn Novruza deyir:

- İndi atını, nişanlını əlindən alaram.

Novruz dedi:

- Hərzə-hərzə danışma.

Kəlləgöz dedi:

- İgidlərdə üç nişanə olur. Biri hərbə-zorba gəlmək, ikinci at oynatmaq və üçüncü güləşmək.

Novruz dedi:

- Mən üçünə də hazıram.

Kəlləgöz meydana girərək dedi:

Əcəm oğlu badə içib,
Qurtarmaz aslan əlindən,
Oynadıb gözəl kəkliyi,
Alaram tərlan əlindən.

Çox döyüşdən sonra Novruz Kəlləgözün başını kəsdi. Qalaçaya gəlib, Ərəbistan padşahının qızı Şəhriyarı azad etdi. Şəhriyar dedi:

Başına döndüyüm, ay qərib oğlan,
Bu pünhan dərdimi bil, sənə qurban,
Yeddi ildir tərki-vətən olmuşam,
Məni də özünə al, sənə qurban.

Novruz Şəhriyarı da götürüb yoluna davam etdi. Gələ-gələ Gülşən xanıma çatdılar. Gülşən pişvaza çıxdı.

Şükür haqqa yenə olduq üzbəüz,
Ay alagözlü bəy, Novruz, xoş gəldin.
Əyləşdik əhdimiz buydu dizbədiz,
Ay alagözlü bəy, Novruz, xoş gəldin.

Novruz üç gözəli də götürüb Diyarbəkirə yola düşdü. Yolda Dəli Çoban çomağı çəkib Novruza dedi:

- Üç gözəldən birini mənə verməlisən?

Novruz dedi:

- Bəlkə bunu sözlə başa saldım. Görək nə dedi:

Novruzam, sinə dağlıyam,
Dərdimi kimə ağlıyam,
Kərim Paşanın oğluyam,
Diyarbəkir elim, çoban.

Çoban Kərim paşanın öz çobanı idi. Muştuluğa qaçdı və bütün sürünü bir muştuluğa aldı.

Orta əsr məhəbbət dastanlarında bir xüsusiyyəti diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Qəhrəman buta aldığı bir sevgilisinin dalısınca gedir və Vətənə üç gözəllə qayıdır. «Şah İsmayıl» dastanında da, «Şəhriyar»da da belədir.

«Novruz və Qəndab» dastanında «Kitabi-Dədə Qorqud»un Təpəgöz boyundan istifadə edilmişdir. Basat Təpəgözü öldürdüyü kimi, Novruz da Kəlləgözü öldürməyə nail olur. Bu Dədə Qorqud ənənələrinin özündən sonra dastan yaradıcılığında davam etməsi deməkdir. O dastan mə-

həbbət dastanından qəhrəmanlıq dastanına çevrilir ki, onun özəyində əsəti dayanır. Burada əsəti keyfiyyət Novruzla Kəlləgözün qarşılaşmasıdır. Məhəbbət dastanı qəhrəmanlıq dastanına çevrilərkən adlar fərqlənir. Yəni “Novruz və Qəndab” deyilmir, «Novruz» dastanı deyilir. Eləcə də «Şah İsmayıl», «Aşıq Qərib» dastanında da adlar təklənir. Bunlar müəyyən qəhrəmanlıqlarla və əsəti keyfiyyətlərlə bağlıdır. Şah İsmayıl və Qəmərdayı dərvişin verdiyi almadan əmələ gəlmişdir. Novruzunu dərin dəryalardan qurtaran Xızır İlyasdır, Qəribi üç aylıq yoldan üç günə gətirən Xızır İlyasdır, eyni zamanda bunların hər ikisi nurani dərviş tərəfindən badə içib buta almışdır. Əlbəttə, dastanlar daxilində uzun müddət proses gedir, əsətlərin gücü ilə dastan qəhrəmanlıq dastanına çevrilir, qəhrəmanlar fəvqəlbəşər qüvvəyə malik olurlar. Şah İsmayıl Rəmdar Pərinin yeddi qardaşına köməyə gedərkən, yeddi qardaşa kömək edərkən özü bir yandan, atı Qəmərdayı bir yandan qarşıdakı qoşunu qatım-qatım edir. Şah İsmayıl özü və atı ilə bərabər böyük bir qoşunu məğlub edir. Buna bu qüvvəti və gücü verən əsəti keyfiyyətdir. Koroğlu və Qırat, həmçinin Zümrüd bulağın suyundan pərvəriş tapmış, bu cəhətdən onlar qardaşdırlar. Döyüş zamanı Koroğlu qılıncla, Qırat isə dişi ilə, təpiyi ilə düşməni məhv edir. Novruzun Yelqanad atı da istanbullu Topal Mahmudla təkbətək döyüşdə cəldlik göstərir, fürsət qazanır, badə içmiş, buta almış Novruz

azman düşməyə qalib gəlir. Onun aldığı buta daxilən ona elə qüvvə bəxş etmişdir ki, o, nə Sultan Mahmuddan, nə Kəlləgözdən, nə də Dəli Çobandan qorxmur. Hər birinin qarşısında əyilməzlik, mərdlik göstərir. Bütün bu cəhətlər məhəbbət dastanını qəhrəmanlıq dastanları sırasına çəkir.

Azərbaycan folklorşünaslığında «Novruz və Qəndab» dastanı ilk dəfə olaraq müstəqil şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Dastanların gizli və sirli cəhətləri və bir sıra məziyyətləri hələ bundan sonra üzə çıxarılaçaqdır. Dastan yüksək qoşma və gəraylılarla bəzənmiş şeiriyyətə və poetik qüdrətə malikdir.

“Novruz və Qəndab” dastanı bu əsərə ona görə örnək seçilmişdir ki, məhəbbət dastanlarına xas olan quruluş, yəni ustadnamə, dastanın yurdu, duvaqqapma yerli-yerindədir. Təkcə qüsurlardan ibarətdir ki, dastanı tərtib edib, nəşrə hazırlayarkən bir məsələyə diqqət yetirilməmişdir. Əvvəla dastanın əvvəlində ustadnamə, o dastandan əvvəl yaşamış olan ustadın ustadnaməsi verilməlidir. Aşıq Ələsgərlə bu dastanın arasında neçə əsr gəlib keçmişdir, Dəllək Muradla da həmçinin. Bu dastanda ustadnamə ən azı Qurbanidən və ona yaxın əsrdə yaşayan sənətkarlardan olmalı idi. Həmçinin duvaqqapma dastanının yarandığı əsrə aid olmalı idi. Dastanda isə Məmməd adlı XIX əsrdə yaşayıb yaratmış sənətkardan bir müxəmməs verilmişdir.

İstər “Dirsəxan oğlu Buğac”, istərsə də Şah İsmayıl, eləcə də Novruz böyük nəzir-niyazla dünyaya

gəlmişdir. Xüsusən Buğacın atası Dirsəxan oğlu, Şah İsmayılın atası Ədil şah çox yaşlı çağlarında, Allaha yalvara-yalvara nəzir-niyazla bir övlad tapmışlar. Şah İsmayılın atası Gülzarın arxasınca getməsin deyə güllü bağa bütün ölkənin qızlarını yığır. Şah İsmayıl bildirir ki, heç birisi Gülzara bənzəməz. Şah İsmayıl Gülzarın arxasınca gedir, qayıdanda Gülzarla bərabər Ərəbzəngini və Rəmdar Pərinə də özü ilə gətirir. Ata öz nəfsini saxlaya bilmir. Oğlunun nişanlısı Gülzara gözü düşür. Oğlunu aradan götürmək üçün min hiylə qurur. Rəmdar Pərinin sehri ilə hər dəfə Şah İsmayıl bütün çətinliklərdən salamat çıxır. Ata oğlundan soruşur ki, sən nəyə qalib gələ bilməzsən? O bildirir ki, doqquz qat zənciri pul-pul eyləyəyəm. Şah İsmayılın qollarını bağlatdırır. O, isə zənciri qırır. Axırda oğlunun qollarına kəriş bağladır, Şah İsmayıl açma bilmir, onun iki gözünü çıxartdırır və özünü də meşəyə atdırır. Lakin Ərəbzəngi imkan vermir ki, o, Gülzarı öz sarayına aparsın. Hər gün elin bir igidi Ərəbzənginin meydanına gedir və həlak olur. İki göyərçin ağacda bir-biri ilə danışır. Şah İsmayılın gözləri o tulanın ağzındadır. Göyərçinlər deyir:

- Bacı, gəl onun gözlərini yerinə qoyaq, lələk çəkək gözləri görsün.

Gözləri götürüb Şah İsmayılın gözlərinin yerinə qoyurlar, lələk çəkib sağaldırlar. Lakin mələklər Şah İsmayılın gözlərinin yerini dəyişik, sağ gözü sol, sol gözü də sağ gözün yerinə qoyduqlarından onun gözləri çəp qalır. Şah İsmayıl öz iqamətgahına

dönərkən ağlaya-ağlaya bir qocanın yer əkdiyini görür. Qoca bildirir ki, hər gün Ərəbzənginin meydanına bir oğlan gedir. İndi növbə mənim oğluma çatıb. Şah İsmayıl deyir:

- Oğlun getsin, Şah İsmayılın paltarını, qılıncını və atı Qəmər dayı alıb mənə gətirsin. Ərəbzənginin meydanına mən gedəcəm. Ərəbzəngi Şah İsmayılı tanıyır, atları qoşalaşdırır və Ədil şahı taxtından endirib başını kəsirlər.

Belə bir epizod “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında var. Burada Basat ilə Qarıqqanı arasında eyni söhbət gedir.¹

Min niyazla övlad tapan Dirsəxan da düşmənin hiylələrinə inanaraq oğlunu arxadan ölümcül yaralayır. Oğlu atdan yerə yıxılır. Yaralı oğlunu sahipsiz qoyub gedir. Xızır İlyas bildirir ki, oğlum bu yaradan sənə ölüm yoxdur. Yarayı əlləri ilə sığayır və deyir:

- Ana südü və dağ çiçəyi sənəin yarana dərmandır.

Lakin Kərim Paşa min nəzir-niyazla tapdığı oğlunu üç gözəllə gəldiyini görəndə sevinir, onları toy-bayramla qarşılayır. Hətta sürü-sürü qoyunlarını Dəli Çobanın muştuluğuna bəxşeyiş verir. “Novruz-Qəndab” dastanı sözün əsl mənasında qəhrəmanlığın sərhədində dayanan məhəbbət dastanlarına parlaq bir nümunə olmuşdur. “Novruz və Qəndab” dastanı məhəbbət abidəsidir.

---

¹ “Kitabi-Dədə Qorqud” Bakı, 1962, səh 115

II FƏSİL

“Novruz və Qəndab” və digər məhəbbət dastanlarının müqayisəli tədqiqi

«Novruz və Qəndab» dastanı bir çox məhəbbət dastanları ilə müqayisə oluna bilər. Xüsusi ilə «Novruz və Qəndab» dastanının «Tahir və Zöhrə» ilə paralel və oxşar məqamları çoxdur. Tahirin taleyi ilə Novruzun taleyi arasında kəskin fərq vardır. Həm də Tahirə nisbətən Novruz diribaşdır, qəhrəmandır. Ona görə də «Tahir və Zöhrə» dastanı qəhrəmanlıq səviyyəsinə qalxa bilmir. Hətta Tahir Mirzəni müşəmbələnmiş sandığa qoyub əmisi dəryaya atdırır. Novruzu dəryadan Xızır İlyas xilas edir, lakin Tahiri bir bağban tapır. Xanverdi sövdəgar Tahiri öz evinə gətirir, Qəvvas Əhmədin qızı Gülşən xanım Novruza bənd olduğu kimi, Tahiri xilas edən bağbanın qızı Nərgiz də Tahirə vurulur. Gülşən Novruzu öz bağında bəsləyib saxladığı kimi, Nərgiz də öz bağlarında Tahirə böyük nəvaziş göstərir. Hər iki qəhrəman yolüstü rast gəldikləri el gözəllərindən çətin ayrılır. Novruzla Gülşənin ayrılıq məqamındaki deyişməsi ilə Tahirə Nərgizin ayrılıq məqamındaki sözləri az qala üst-üstə düşür, hər ikisinin sözləri insanın qəlbini göynədir.

İstər Novruz olsun, istərsə Tahir, onların
yadına Qəndabı, Zöhrəni salan bülbül olur. Bülbül
hər iki dastanda bir obraz kimi səslənməkdədir.
Novruz bülbülə belə müraciət edir.

Səhər gəşt eylədi gülün üstünə,
Gör necə tutubdu işini bülbül!
Gah gəlir, gah gedir qonça başına,
Axıdır gözünün yaşını bülbül!

Bağın, həm bağçanın barı gərəkdi,
Alması, heyvası, narı gərəkdi,
Hər igidin dostu, yarı gərəkdi,
Sevməz özgə yarın qaşını bülbül!

Novruz necə çəksin Qəndab dağını,
Əritdi, qəlbimin aldı yağını,
Yel vuruban saldı gül yarpağını,
Can verir söykəyib başını bülbül!

Tahir isə bülbülə belə müraciət edir:

Yaz olanda bağçalarda,
Sən çalırsan tarı, bülbül.
Oxudun, dərdim artırdın,
Oldun mənə yarı bülbül!

Bülbül, sənin işin qandı,
Aşıqlar oduna yandı.

Nədən hər yerin əlvandı,
Köksün altı sarı, bülbül!

Bülbül, sən dala səkərsən,
Göz yaşın kola tökərsən,
On bir ay cəfa çəkərsən,
Bu bir aydan zarı, bülbül.

Bülbül, geyibsən al-yaşıl,
Qolun boynuna dolaşır,
Ağlamaq mənə yaraşır,
Qoy ağlayım barı, bülbül!¹

Şərq ədəbiyyatında bülbül aşiqin, gül isə məşuqun rəmzi kimi işlənir, Azərbaycan xalq dastanlarında da belədir.

Qəhrəmanların bülbülə müraciətləri eyni olsa da, hər kəsin öz dərdi və şeirdə deyim tərzı vardır. Novruz bülbülün hərəkətlərini, yar yolunda can verməsini elə şəkildə görmüşdür ki, bunun təsiri onun yenidən iliyinə, qanına işləmişdir.

Tahir Mirzə bülbülə yaz ayında rast gəlmişdir. Onun yadına əmisi qızı Zöhrə ilə gəzdiyi gözəl çağlar düşür. Öz vəziyyətinə uyğun olaraq deyir:

Bülbül səni kim uçurtdu,
Kim daldan dala qaçırtdı,

---

¹ «Tahir və Zöhrə» dastanı, «Azərbaycan xalq dastanları», Gənclik, Bakı, 1988. səh.545.

Kim sənə badə içirdi,
Kimlər oldu sağı bülbül!

Və yaxud:

Sevdim gözəllər xasından,
Ellərimin sonasından,
Getmir Tahir sinəsindən,
Zöhrə yarın dağı bülbül!¹

«Abdullah və Cahan» dastanı ilə «Novruz və Qəndab» dastanında bənzərlik daha çoxdur. Hər şeydən əvvəl, hər iki dastan qəhrəmanlığın sərhəddində dayanan məhəbbət dastanıdır. Hər iki qəhrəman eyni dərəcədə sazının-sözünün, qılıncının gücünə inanır. Novruz Sultan Mahmudla və Kəlləgöz qəhrəmanla döyüşməkdən çəkinmədiyi kimi, Abdullah da Ağa xanla dəfələrlə qabaqlaşır, döyüşür və ona qalib gəlir. Böyük çətinliklə sevgilisi Cahan xanıma qovuşur. Keçmişdə dastan yaradıcıları İran tərəfdən, yəni Arazın o tayından bəri tayına keçənlərə Qaradağdan gələn kimi, eləcə də Arazın bu tayından o tayına keçənə Qarabağdan gələn kimi baxmışlar. «Abdullah və Cahan» dastanı təxminən Arazın o tayı ilə bu tayı arasında cərəyan edir. Zəncan yolu üstündə Tahir Mirzənin sandığa qoyulub atıldığı qala bu gün də

---

¹ «Tahir və Zöhrə» dastanı. «Azərbaycan xalq dastanları», Gənclik, Bakı, 1988. səh. 550.

qalmaqdadır. Lakin dastan özbəklər arasında daha geniş yayılmış, onlar bu dastan haqqında film də çəkmişlər. Dastandakı bənzər cəhətlər bu deyildir. Qəndabın anasına müraciətlə dediyi şeirdə Abdullahın anasına müraciətlə dediyi şeir o qədər bir-birinə yaxındır ki, onları ancaq bir-birindən ona görə seçmək olur ki, biri qızın, o biri isə oğlanın dilindən deyilmişdir. Gələcək tədqiqatçılar üçün maraqlı olacağını nəzərə alaraq hər iki şeiri bütöv şəkildə verməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Qəndab Novruzun dərdindən özünü xəstəliyə vurur və öz daxili həyəcanlarını aşağıdakı şeirə bildirir:

Açılıb dağların əlvan lalası,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi!
Mən çəkdiyim nazlı yarın balası,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi!

Bir namə yazıram babam şəninə,
Qoy qisasım qalsın haqq divanına,
Ölsəm, qanım qatın Novruz qanına,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi!

Gətirmə üstümə həkimi-loğman,
Eyləmə dərdimə dəvayi-dərman,
Şahnaz da, Qəndab da Novruza qurban,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi!

Abdullah isə öz dərđini və sevdiyi qızı
aşağıdakı şəkildə bildirir:

Başına döndüyüm gülüzlü ana,
Ana, mənim dərđim Cahan dərđidi.
Ağlayıb döndərmə bağırimi qana,
Ana, mənim dərđim Cahan dərđidi.

Əyninə geyinib alı-qırmızı,
İşvəsi, qəməsi yandırdı bizi,
Adı Cahan xanım, özü bəy qızı,
Ana, mənim dərđim Cahan dərđidi.

Nazı ilə çəkmişdi üzünə pərdə,
Apardı ağlımı qoymadı sərdə,
Abdullahı saldı, sağalmaz dərđə,
Ana, mənim dərđim Cahan dərđidi.¹

Kimin kimdən istifadə etdiyi bizə bəlli deyildir. Təkcə onu deyə bilərik ki, hər iki qoşma özü-özlüyündə bir sənət incisidir. Hər iki dastandakı şeirlər poetik gücü ilə seçilir, hətta onların çoxu xanəndələr tərəfindən ayrı-ayrılıqda xalq mahnısı kimi ifa edilir. Bu o deməkdir ki, hər iki dastan uzun bir yol keçmiş, yaradıcılıq prosesini davam etdirmiş dastanlardır. Folklorşünaslıqda dastanların müqayisəli tədqiqi də yenidir. Bu sahədə iş

---

¹ «Xalq ozanı» qəzeti, 2-ci sayı, 2004 oktyabr, səh. 4-5.

görmək dastanları müstəqil öyrənməklə yanaşı, müqayisəli tədqiqata cəlb etmək gərəklidir.

Dastanları müqayisə edərkən dastanşünaslığın bir sıra qaranlıq cəhətləri üzə çıxır. Elə dastanlar var ki, onun yurdu başdan-başa nağıl üzərində qurulmuşdur. Lakin elələri də var ki, bəzi məqamlarla, hadisələrlə bağlı olaraq nağıl ünsürlərindən istifadə olunmuşdur. Novruz Kəlləgözü öldürür, onun yaşadığı mağaraya daxil olur. O, görür ki, bir gözəl qızı Kəlləgöz saçlarından asmışdır. Bu qız dünya gözəli – Hindistan şahının qızı Şəhriyardır. Onu Kəlləgözün əlindən Novruz qurtarır. Sözsüz ki, bu babalardan gəlmədir. Bir çox hallarda divlər el gözəllərini oğurlayıb, mağaralara gətirirlər. Onlar burada doğrudan da əzab içərisində yaşayırlar. Bu dastanda biz sadəcə olaraq Kəlləgözlə, hər şeydən əvvəl, dastan yaradıcılarının dünya görüşləri ilə, qədim dastanlarla, nağıllarla bağlı bir məsələ ilə tanış oluruq.

Bir çox dastanlarımızda çoban obrazına rast gəlirik. Adətən bütün dastanlarda xalqın nümayəndəsi kimi çobanlar xeyirxah olurlar. «Alıxan və Pəri xanım» dastanında Budaq çoban meşədə kimsəsiz qalmış Pəri xanımı yağışdan, sudan, zülmət gecələrdən, aclıqdan qoruyur. Əsərdə həlledici qəhrəmana çevrilir. Alıxanla Pəri xanımın bir-birinə qovuşmasında mühüm rol oynayır. Eybəcər əməllər sahibi Tapdığı, küpəgirən qarını və qara vəziri cəzasına çatdırır. Çomağı ilə

onların başını əzib cəhənnəmə vasil edir. «Novruz və Qəndab» dastanındakı Dəli Çoban çox qəddar təbiətə malikdir. Novruzun gətirdiyi üç gözələ gözü düşür. Heç olmasa Qəndabı, Gülşəni və ya Şəhriyarı ələ keçirmək istəyir. Çomağı çəkib yolu kəsir və deyir:

Vurub atdan yıxaram,
Sinənə qılınc çaxaram.
Birin sənə saxlaram,
Qoy ikisini alım oğlan.

Mən Dəli Çobanam, dəli,
Eləməm fikir, xəyalı,
Qucmalı qızların beli,
Xoş keçər iqbalım, oğlan.

Elə ki, Dəli Çoban eşidir ki, Novruz Kərim Paşanın oğludur. Muma dönür, yaltaqlanır, qoyun sürüsünü düzdə sahibsiz buraxıb, Kərim paşaya, Novruzun anası Zeynəb xanıma muştuluğa qaçır.

Köçübdü Misir elindən,
Novruz gəldi, Novruz gəldi.
Üç durnatel gözəlnən,
Novruz gəldi, Novruz gəldi.

Gələndə mənim yanıma,
Sevdanı saldı canıma,

Muştuluq Zeynəb xanıma,
Novruz gəldi, Novruz gəldi.

Bütün otardığı qoyun sürüsünü Kərim paşadan,
Zeynəb xanımdan muştuluq alır.

Novruz da, Tahir də bülbülə müraciət ediblər.
Lakin onların hərəsi öz dərđini bülbülə bir cür
söyləyir. Novruz deyir:

Bağın, bağçanın barı gərəkdir,
Alması, heyvası, narı gərəkdir.
Hər igidin dostu, yarı gərəkdir,
Sevməz özgə yarın qaşını, bülbül.

Tahir Mirzə ikinci şeirində bülbülə başqa bir
şəkildə müraciət edir:

Viran bağda gözən bülbül,
Sən ağlama, mən ağlaram.
Bağrım başın əzən bülbül,
Sən ağlama, mən ağlaram.

Bülbül, geyinmisən qara,
Ciyər oldu həzar para,
Sən gülə həsrət, mən yara,
Sən ağlama, mən ağlaram.

Bülbül geyinibdi ağı,
Sinəmə çəkibdi dağı,

Tahirin keçmiş çırağı,
Sən ağlama, mən ağlaram.

«Əmrah» dastanında Əmrah onlardan bir qədər fərqli bülbülə müraciət edir və dərin məzmunlu, həyəcanla, hisslə dolu «Bülbül» gəraylısını yaradır. «Bülbül» gəraylısının özünü burda vermək yerinə düşər:

Səhərdən ağlayan bülbül,
Sən ağlama, mən ağlayım.
Ciyərim dağlayan bülbül,
Sən ağlama, mən ağlayım.

Bülbülün tükləri yaşıl,
Qırmızı gülə dolaşır,
Ağlamaq mənə yaraşır,
Sən ağlama, mən ağlayım.

Bülbülün tükləri sarı,
Mən ağlaram zarı-zarı,
Səndəmi itirdin yarı,
Sən ağlama, mən ağlayım.

Əmrah deyər, baxtım qara,
Eşq əlindən ciyər yara,
Bülbül gülə, mən də yara,
Sən ağlama, mən ağlayım.¹

---

¹ «Xalq Türküsu», Işıq nəşriyyatı, Bakı, 1992. səh. 161.

Əfsanə və nağıllarımızda aşıqla məşuq arasında, ölkə ilə ölkə arasında vasitəçi obraz göyərçindir. Dastanda isə aşıqların ürəyindən xəbər verən bülbüllərdir. Onların ürəyini yandırır-yaxan onların nəğmələridir. Cəsarətlə qeyd etmək olar ki, Novruzun «Qaldım bu dərya üzündə» gəraylısı ilə Tahir Mirzənin «Köksün altı, sarı bülbül» gəraylısı çoxdan xalq mahnısına çevrilmiş, dillər əzbəri olmuş, aşıqların və xanəndələrin repertuarlarına möhkəm daxil olmuşdur. Bu o deməkdir ki, bu dastanları xalq sevir, əsrdən əsrə, nəsildən nəsilə keçirə-keçirə yaşadır, onu ölməz bədii abidəyə çevirir. Dastandakı şeirlər misra-misra, bənd-bənd cilalanır, ölməz xalq inciləri kimi mənəvi sərvətə çevrilirlər.

Abdullahın elə qoşmaları vardır ki, sanki o gözəl haqqında şeir yazmır, onun rəsmini çəkir, tablosunu yaradır. Fikrimizi tamamlamaq üçün Abdullahın «Bəllidir» qoşmasını misal çəkmək kifayətdir:

Sallana-sallana gələn salatın,
Kəklik kimi yerişindən bəllidir.
Yel vurub ürbəndi atdı üzündən,
Canlar oda yaxısından bəllidir.

Sinə ağdır, Savalanın qarı nə?
Bundan artıq gözəlliğin karı nə?

Yumruluqda oxşar Kürdaş narına¹,
Ağ sinədə duruşundan bəllidir.

Son bənddə işlətdiyi bir misra “Bir ay doğub
doğuşundan bəllidir”

Kim inkar edə bilər ki, bu qoşmanın və buna
bənzər Abdullahın başqa qoşma və gəraylılarının
şəmkirli Yəhya bəy Dilqəmin yaradıcılığı üzərində
təsiri olmamışdır. Yəhya bəy Dilqəmin bu şeirlə
müqayisə oluna biləcək iki qoşmasına diqqət yetirək:

Belin nazik, qəddin uca, üzün gül,
Mələhəti sən cananda görmüşəm.
Nə Gülüstan-İrəmdə, nə Şah pəridə,
Nə mələkdə, nə insanda görmüşəm,

Az bilirsən camalının qədrini,
Görsə hilal eylər Ayn bədrini,
Necə deyim, o zülflərin ətrini,
Nə sünbüldə, nə reyhanda görmüşəm.

Dilqəm əmsə ləbin tez gələr cana,
Hüsnünün şamına mənəm pərvanə,
Görsə alim, aqil olar divanə,
O xal ki, mən zənəxdanda görmüşəm.²

---

¹ Kürdaş narı Ağdaşın məşhur narıdır.

² S.P.Pirsultanlı. «Yəhya bəy Dilqəmə el-oba məhəbbəti», Ağah, Bakı, 2001. səh. 30.

Aşıq Qəribin «Dağları» ilə Novruzun «Dağları» arasında da bir bənzəyiş, bir yaxınlıq vardır. Hər iki qoşmada vətən ayrılığından, həsrətindən doğan bir kədər vardır. Aşıq Qərib deyir:

Vətənimdən etdin məni didərgin,
Çərxin dönsün, fələk, Heydərim ağlar!
Bu duman, bu çiskin, bilməm ki, nədir:
Çar tərəfin nədən qar aldı, dağlar?!

Göydən enir yerə ləpə-ləpə qar,
Bacı, qardaş, ana mənə baxarlar,
Biz ölsək burada, sənsən günahkar,
Yar düşübdü məndən aralı, dağlar!

Kimimiz var burda bizi dindirə,
Kimsənəm yox halım yara bildirə,
Qorxum budu, tufan bizi öldürə,
Rəsul qala burda yaralı dağlar!

Qərib «Dağlar» şeirində qardaşı Heydəri, Novruz isə sevgilisi Telli Qəndabı xatırlayır:

Mən ki, oldum vətənimdən didərgin,
İtirdim Qəndab tək maralı, dağlar!
Duman, qan elmək səndə qaydadı,
Yanan çıraqları qaralı, dağlar!

Mənim sağlığımı kim güman eylər,
Çovğun-boran halım çox yaman eylər,
Qarlı dağlar gündə nahaq qan eylər,
Yarı salıb məndən aralı dağlar!

Kimim var burada məni dindirə,
Dindirib də halım yara bildirə,
Qorxuram ki, bu dərd məni öldürə,
Novruzam, sinəsi yaralı dağlar!

Bu «Dağlar» şeiri aşıq poeziyasında çox sayda dağlar şeirlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, uzun illər məhəbbət romanları xalqın mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır. Məktəblərin, mədəniyyət ocaqlarının olmadığı bir dövrdə dastan gecələri, aşıq məclisləri onların hamısını əvəz etmişdir. Dastanların kütləvi şəkildə söylənməsi və yayılması xalqın maariflənməsində misilsiz iş görmüşdür. Əsrlərdən bəri danışılardan danışılara, söylənilə-söylənilə gələn dastanlar xalqın iliyinə, qanına işləmiş və yaddaşına hopmuşdur. Dastanı tək-cə aşıqlar deyil, sinədəftər aqıl babalar da əzbərdən bilir. Tək-tək saza, sözə həvəskar qoca tapmaq olar ki, bu dastanların bir parçası onların zehninə ilişib qalmasıdır.

Cəsarətlə qeyd etmək olar ki, xalq arasında yayılan fəal, həmişə danışılan dastanlar sırasında «Koroğlu»nun, «Şah İsmayıl»ın, «Novruz»un və «Aşıq Qərib»in adları həmişə çəkilmişdir. «Novruz» və «Şah İsmayıl» dastanında qəhrəmanların

hərəsi bir buta arxasınca gedir və üç gözəllə qayıdır. Bu baxımdan «Şah İsmayıl» və «Novruz» bir-biri ilə müqayisə olunmağa layiqdir. Şah İsmayılın gətirdiyi gözəllərin hərəsinin özünə məxsus fərdi keyfiyyəti vardır. Gülzar öz qənirsiz gözəlliyi ilə, sevgilisinə vəfalı olması ilə fərqlənir. Rəmdar Pəri hər şeyi, içi almazlarla dolu quyunu qabaqcadan bilir, o, fal açaraq Şah İsmayıla bildirir ki, atan döşəməni qaldırıb, altında quyu düzəltdirib, üstünə isə bəzəkli xalı saldırıb. Quyu almazlarla, başqa kəsərlərlə doludur. Atanın məqsədi səni quyuya saldırıb, gözəlləri özü almaqdır. Aşa zəhər qatacaq, al bu üzüyü, yaşıl rəngə çalsa, bil ki, aşaya zəhər qatışıb, yemə. Rəmdar Pəri bu yerdə “Arzu-Qəmbər” dastanındakı Arzunu xatırladır.

Burada bir məsələni də araşdırmağa ehtiyac duyulur. Gülzar özünü türkmən paşasının qızı kimi təqdim edir və Şah İsmayılı da Qəndahardan gələn oğlan kimi qarşılayır. Biz İrana folklor səfərinə gedənə qədər bu məsələni başqa cür izah edirdik. Öyrəndik ki, Qəndahar heç də Əfqanıstandakı Qəndahar şəhəri deyil, nə də Türkmən dedikdə Türkmənistandakı şəhərlərdəki bir Türkmən paşası nəzərdə tutulmur. Günəy Azərbaycanda Şah İsmayıl Xətəinin anadan olduğu Ərdəbil şəhərinin qədim adı Qəndahardır. «Fərhad və Şirin» əfsanəsi ilə əlaqədar olaraq bu ad dəyişərək Ərdəbil olmuşdur. İranın Şirazətrafı sahələrində türkmən boyları yaşayır. Türkmən paşaya isə bu boyların

birinin başçısıdır. Ərəbzəngi isə ya Bağdaddandır, ya da, İranda yaşayan ərəb bölgələrindən. Bunun üçün dastanların yaranma və yayılma coğrafiyasının öyrənilməsi zəruridir.

«Novruz» dastanındakı Qəndab buta almış saf bir el qızıdır. Sevgilisinin yolunda ölümə belə hazırdır. O, qalaya lağım atdırır, yalvara-yalvara dərini anasına deyir, öz məhəbbətini gizlətmir. Sevgilisinə qovuşmaq uğrunda mübarizə aparır. Gülşən isə Qəvvas Əhmədin qızıdır. Novruzla Gülşən bir təsadüf nəticəsində görüşürlər. Bir müddət bir yerdə qalırlar. Aralarında möhkəm istək yaranır. Novruzun Qəndaba olan məhəbbəti bu istəyə üstün gəlir, Misirə yol başlayır. Lakin aralarındakı əhd-peyman bu istəyi yaşadır və nəticədə bir-birinə qovuşurlar. Dastandan məlum olduğu kimi Şəhriyar xanım Hindistan şahının qızıdır və Kəlləgöz tərəfindən oğurlanaraq mağaraya gətirilmişdir.

XVIII əsrdə yazıya alınmış «Şəhriyar» dastanında Şəhriyar bir gözəl arxasınca gedir, o da Novruz və Şah İsmayıl kimi üç gözəl gətirir. Lakin gətirdiyi üç gözəldən çoban qızı Pərzadı dostu həkim Söhbətə verir. İstər Şah İsmayıl, istərsə də Novruz gətirdikləri üç gözəlin orta əsr ənənələrinə uyğun olaraq üçünü də özləri alırlar.

«Novruz» dastanı «Aşıq Qərib» və «Şah İsmayıl» dastanları kimi, qəhrəmanlığın sərhəddində dayanan dastandır. Biz bunu ona görə belə hesab edirik ki, Novruz sözünün gücü ilə Misir padşahı

Cəlal Paşaya və diyarbəkirli Dəli Çobana qalib gəlir. Qılıncının gücü ilə istambuldu Mahmud paşaya və Kəlləgözə qalib gəlir və hər ikisinin başını döyüş meydanlarında kəsir.

Azərbaycan dastanları içərisində “Məsim və Diləfrüz” dastanı yeganə dastandır ki, qızı oğlanın özü yox, atası gətirməyə gedir. Yuxuda Diləfrüz üzüyünü Məsimə verir və deyir ki, dalımca gəl, mən özümü lallığa vuracağam, sən həkim qiyafəsində arxamca gəlməsən, dillənən deyiləm. Qızın arxasınca Məsimin atası Xoca Əziz gedir. Onu Çin torpağına buraxmaq istəmirlər. Onda “Keçsin” rədifli üç bəndlik qoşmasını söyləyir və şeirin son bəndində deyir:

Saraldı, Məsimim gül kimi soldu,
Tutu kimi Diləfrüzüm lal oldu.
Kim der: yazıq Əziz, gəmin qərq oldu?
Yol ver, gəmçi, yol ver, qafiləm keçsin.¹

Həkim qiyafəsində Xoca Əziz Diləfrüzün otağına daxil olur və Diləfrüz onu qoca görüb deyir: “Söylə görüm Məsim sənə nəyindi?”. Xoca Əziz görür ki, işin sonu pis gələcək, deyir:

Xan ağalar daldalardan baxarlar,
Şirin canım eşq oduna yaxarlar.

---

¹ “Azərbaycan dastanları” (toplayanlar: M.Təhmasib, Ə.Axundov), Bakı “Lider” nəşriyyatı, II cild, 2005, səh 244

O nədi ki, qız, barmağa taxarlar,
Mənim həkimliyim bu nişaninan.¹

Diləfrüz qəti olaraq anlayır ki, Xoca Əziz onun atasıdır. Onu aparmağa gəlmişdir. Xoca Əziz Diləfrüzə deyir:

- QIZIM, bir stəkan su gətir, dərmanını verim yaxşı ol.

Xoca Əziz Məsimin verdiyi üzüyü suya salıb Diləfrüzə təqdim etdi. QIZIN dili açıldı. Padşah dedi:

- Qoca, sənə nə bağışlayım.

Xoca dedi:

- Şərtimiz var.

Padşah acizənə dedi:

- Ay kişi, sən qoca kişi, o cavan uşaq. Elə tutalım mən verdim, sənin insafına nə olub?

Xoca Əziz o zaman üç bəndlik şeirinin son bəndini belə tamamladı:

Xoca Əziz, bu necə namus, nə ardı?
Gədiklər bağlanıb, zirvələr qardı,
Qızın Diləfrüz oğlum Məsimə yardı,
Qaynata da kəc baxarmı gəlinə?!²

Xoca Əziz Diləfrüzü alıb gətirir. Lakin qız yarı yolda qara geyinib qaynatasının hüzürunə gəlir və deyir:

---

¹ “Azərbaycan dastanları” (toplayanlar: M.Təhmasib, Ə.Axundov), Bakı “Lider” nəşriyyatı, II cild, 2005, səh 246

² Yənə orada, səh 249

- Məsim öldü, istəyirsən məni apar, istəyirsən geri qaytar.

Xoca Əziz deyir:

- Qızım, sənin ayağın bizim torpağa çatan kimi Məsim ölüm yuxusundan ayılacaqdır. Diləfrüz qapıdan içəri girən kimi Məsim yerində tərənir. Diləfrüz dağların çiçəklərini yığıb Məsimi çiçəklərin suyunda çimizdirir. Doğrudan da Məsim üç dəfə asqırıb həyata qayıdır. Aşıqla məşuq bir-birinə sarılır. “Məsim və Diləfrüz” dastanı çoxvariantlı dastandır. Bu variant folklorşünasının arxivindədir.

“Yaralı Mahmud” dastanında da sehrkar qarı Mahmudu vəhşi şəklinə salır, ondan qorxan sevgilisi Məhbub xanım Mahmudu qılıncla yaralayır. Ona görə də Mahmuda Yaralı Mahmud deyirlər. Dastan da bu adı daşıyır. Məhbub xanım məktub yazıb Mahmudun başının altına qoyub deyir: “Ayılsan bu çiçəklərdən yarana məlhəm düzəlt”. Yaralı Mahmudu Türkiyənin Qaraman dağlarında qoyub Gəncəyə qayıdır. Mahmudu Məhbubun yazdığı çiçəklərlə Nərgiz adlı bir qız müalicə edir.¹

“Məhəmməd və Güləndam” dastanında hadisələr İstanbulla Kəşmir şəhəri arasında cərəyan edir. Məhəmməd ovçu qiyafəsində dağlara çıxır və gözü dağın ətəyində qurulmuş çadıra sataşır. Çadırdan gözəl bir qız çıxır. Qız hiss edir ki, oğlan buna nəşə

---

¹ Sədnik Paşayev. “Türkiyə və İranda aşiq mühiti”, Azərbaycan folkloru, Bakı, Sabah, 1994.

Sədnik Paşa Pirsultanlı “Ozan-aşiq sənətinin nəzəri məsələləri”, “Ozan”, Bakı, 2002, səh 190

deyəcək. Güləndam pəhləvan idi. Qılıncı çəkib oğlanın başını çapdı. Oğlanın gül camalına baxıb heyfi gəldi və dedi: “Kaş qolum quruyardı”. Nəticədə Güləndamın yazdığı məktuba əsasən Məhəmmədi Əlvən dağının çiçəkləri ilə dərman düzəldib sağaldılar.¹

Şumer-Akkad dastanı olan “Bilqamıs”da da Bilqamıs insanı qocalmağa qoymayan, cavan saxlayan, uzun ömürlü edən çiçək tapır, lakin onu öz xalqına çatdırıb bilmir. İlan çiçəyi yeyir. Ona görə də ildə bir dəfə qabığını bədənindən çıxarıb cavanlaşır. Azərbaycanda çox sayda şəfa otları, çiçəkləri, dirilik çeşmələri vardır. Hamımıza bəlli olan Şirvandakı Diribabanın yanında olan çeşməni, Masallının Yanardağındakı, Viləş çayının sahilindəki dirilik suyunun yerini axtarıb tapıb, xəstəni xalq təbabəti ilə müalicə edənlərə göstərmək çox vacibdir. Həyatda olmayan şey əsəir və əfsanəyə, nağıl və dastana gələ bilməz.

“Bilqamıs” dastanının tədqiqatçısı yazıçı, professor İ.Vəliyev yazır: “Bilqamıs çətinliklə dirilik çiçəyini əldə edir, lakin özü yemir. Əsl qəhrəman kimi hərəkət edərək onu öz şəhərinin adamları üçün aparmağı qərara alır. Lakin yolda ilan qəfildən çiçəyi oğurlayır, qabığını dəyişərək cavanlaşır, əbədi həyat ona nəsisb olur. Burada Bilqamısın taleyi Dədə

---

¹ Azərbaycan dastanları (Tərtib edənlər M.Təhmasib, Ə.Axundov), Bakı “Lider” nəşriyyatı, II cild, 2005, səh 327

Qorqudun taleyi ilə yaxınlaşır. Ölməzlik qazanmış Dədə Qorqud da ilanın qurbanı olur.

Dastandakı Utnapişti obrazı qədim kitablarda təsvir olunmuş Nuhla eyniləşdirilir. Doğrudan da həmin əhvalat eyni ilə Nuhun başına gəlmiş əhvalatdır. Son vaxtlar tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, ən qədim şərq kitablarında, hind dastanlarında təsvir olunan Nuh tufanı da məhz “Bilqamis dastanı”ndan götürülmüşdür.¹

“Əsli-Kərəm” dastanının bütün variantlarında Kərəm sazının çinqısından, öz ağzından çıxan alovdan od tutub yanır.

“Əsli-Kərəm” dastanının Təbriz və Türkiyə variantlarında, müsəlman aləmində Kərəmin taleyi dəyişir. Geydiyi xalatın tilsimini açma bilməyən Kərəm ayaq üstə yorulur və onu yuxu tutur. Ona qeybdən deyirlər. Əgər üç kəlmeyi-şəhadət oxunsa tilsim sınır və düymələr açılar. Birinci kəlmeyi-şəhadəti Kərəm, ikinci kəlmeyi-şəhadəti müsəlmançılığı qəbul edən Əsli, üçüncü kəlmeyi-şəhadəti müsəlmançılığı qəbul edən Əslinin anası oxuyur və tilsim sınır. Əsli ilə Kərəm evlənir, sonra iki oğulları olur. Əslində, 150-dən artıq dastanlar içərisində sonu faciə ilə bitən dastanların olması təbiidir. Xalq özünün sevdiyi qəhrəmanı heç zaman öldürmək istəmir.²

---

¹ “Bilqamis dastanı” (tərcümə edən İ.Vəliyev), Bakı, Gənclik, 1985, səh 6

² Sədnik Paşayev. “Türkiyə və İranda aşiq mühiti”, Azərbaycan folkloru, Bakı, Sabah, 1994.

Sədnik Paşa Pirsultanlı “Ozan-aşiq sənətinin nəzəri məsələləri”, “Ozan”, Bakı, 2002, səh 195

“Mahmud və Nigar” dastanı Türkiyənin Anadolusunda yaranmışdır. Nəsrin şah qızı Nigarı Mahmuda vermək istəmir. Qız isə Mahmuddan ayrılır. Padşahın acığı tutub Mahmudu, qızı Nigarı və Abid Qənbəri dəryaya atdırır. Sonra yeganə qızını dəryaya atdığı üçün peşman olur. Nəsrin şaha bildirirlər ki, onları yalnız Qaracaoğlanın sazı həyata qaytara bilər. Qaracaoğlan sazını dənizin sahilində yerə basdırmışdır. O bildirir ki, sazımın neçə simi qalıbsa o qədər adamı dirildə bilərəm. Qaracaoğlanın sazının yeddi telindən üçü salamat qalmışdır. Qaracaoğlanın sazının hər teli, sözünün hər bəndi bir adama həyat verir. Qaracaoğlan bu məqamlarda Dədə Qorqudla yanaşı dayanır. O da “müskülləri həll edir”, onun sazı da qopuz kimi ecazkarlıq.

Qaracaoğlanın həyat və yaradıcılığını araşdırdıqda onun bir işıqlı tərəfi görünür. O bir folklor nəzəriyyəçisi kimi özündən əvvəl yaranan dastanlar haqqında bir tarixçi, bir nəzəriyyəçi ustad aşiq kimi yazır:

Başı ərşə duran, ey qarlı dağlar,
Hanı dağlar, sizdə qalan olmadı.
Kərəm sevdi, Əslisindən yad oldu,
Aşiq Qərib kimi gülən olmadı.

Kərəm Əslisini neçə il gəzdi,
Axır tapamırdı canından bezdi,

Yar yolunda ürəyini çox üzdü,
Aşiq Kərəm kimi yanan olmadı.

Kim görübdü Fərhad ilə Şirini,
Onlar da sevirdi biri-birini,
Atdı külüngünü yardı sərini,
Fərhad kimi nakam ölən olmadı.

Qaracaoğlan dağ düşündə durdum,
Bir olan dərdimi, minə yetirdim,
Həkimi – loğmandan dərman gətirdim,
Mənim dərdlərimi bilən olmadı.

Dastanı Türkiyənin Konya Universitetinin professoru, prof. Dr. Saim Sakaoğlu tədqiq etmişdir.¹ Dastanın Azərbaycan variantını folklorşünas-alim, prof Rüstəm Rüstəmzadə toplamışdır.²

“Arzu-Qəmbər” dastanında həyatından bezən Qəmbər özünü Şatırxa atır və ölür. Arzu Xıdır İlyası çağırır. Xıdır İlyas Qəmbəri sudan çıxatdı və həyata qaytardı.³ Biz əfsanə və nağıllardan, dastanlardan, digər yazılı mənbələrdən Xıdır İlyasın (Xızır İlyasın) dara düşənləri dardan qurtardığını, aşiq və məşuqlara badə içirib, buta verdiyini, “Dirşəxan oğlu Buğac

---

¹ Saim Sakaoğlu, “Həyatı, yayınları və yazılarından seçmələr”, “Mahmud və Nigar dastanı haqqında araşdırmalar”, Konya, 1989

² Məhəbbət dastanları (toplayıb, tərtib edən R.Rüstəmzadə), Gənclik, Bakı, 1982, səh 69-95

³ “Arzu-Qəmbər” Kərkük xalq dastanı, (toplayanı Əta Tərzibaşı, çapa hazırlayan Qəzənfər Paşayev), Bakı “Gənclik” nəşriyyatı, 1971, səh 29

boyu”nda Buğacın yarasını ana südü və dağ çiçəyi ilə sağaltdırıldığını, Aşıq Qəribi üç aylıq yoldan, üç günə Şahsənəmin toyuna çatdırdığını və murada yetirdiyini bilirdik. Lakin onun ölü diriltiyini bilmirdik.

Dastanın Azərbaycan variantında Xızırın bu xüsusiyyəti daha qabarıq görsənir. “Xızır Arzu ilə Qənbərin meyitlərinin lap yanına gəldi, dedi:

- Ey aşıq, məşuq, yuxuya qalmışsınız. Daha yatdığınız bədsi, qalxın ayağa.

Söz ağzından qurtaran kimi Arzu ilə Qənbər asqırıb ayağa qalxdılar, Xızır da qeybə çəkildi”.¹

Məhəmməd Güləndamı alıb gələrkən Məhəmmədin yaxın köməkçisi Nağı da onunla gəlir. Güləndamın da yanında Gözəl adlı bir xanım var. Gözəlin fikri odur ki, o da Məhəmmədə getsin. Məhəmməd təklif edəndə ki, Gözəl də Nağının olsun. Gözəl qaş-qabağını tökür, çünki Nağı keçəl idi. Güləndam Əlvən dağının çiçəklərindən dərman düzəldib Nağının başına çəkir. Nağı olur ayparası kimi bir oğlan, Gözəl bir könüldən, min könülə Nağıya aşıq olur.

“Yetim Aydın” dastanında deyilir ki, Türkməndən Urşan və Qurşan iki baxşı (aşiq) Dərbəndə gəlir ki, ozanların son nümayəndəsi olan Dədə Qürbəti, Dədə Gügünü (bəlkə də “Dədə Güzgünü”) və Dədə Heykəllini sazla-sözlə bağlayıb, sazlarını al-sınlar. Əksinə olur Urşanla Qurşan məğlub olur və

---

¹ “Dastanlar” (toplayanı Əhliman Axundov, tərtib edəni Aydın Axundov), Bakı, “Azərənəşr”, 1993, səh 149

sazlarını Dərbənddə qoyub getməli olurlar. Lakin Yetim Aydın meydana girərək ozanları məğlub edir və türkmənlərin sazını özlərinə qaytarır. Yetim Aydın Urşanla Qurşandan ayrılmaq istəmir. Onlarla bərabər Türkmənistanına getmək istəyir. Lakin Yetim Aydın o qədər çirkindir ki, başında bir tük belə yoxdur. Onu başlarından etmək üçün Miskincə dağlarına qar gətirməyə göndərilər. Aydın yorulur, başını çoxillik qarın üstə qoyub yatır. Ayılır görür ki, göydən yerə bir güllü yaylıq düşüb, yaylığın arasını qarla doldurur. Başını, üzünü qarla yuyur. Aydın elə gözəlləşir ki, bir görün bir də görmək istəyir. Artıq Urşanla Qurşan çox uzaq məsafə qət etmişdilər. Xıdır İlyas böyükdən peyda olur, Aydını ata mindirib bir göz qırpımında Urşanla Qurşana çatdırır. Urşanla Qurşan Aydını belə sifətdə görcək heyrətə gəlirlər.¹

Bütün bu xeyirxahlıqlarına görə Xızır İlyas haqqında çoxlarının eşitmədiyi belə bir el məsəli var. “Nə dərin dəryaya gir, nə də Xızır İlyası çağır”.

Novruz da, atası Kərim Paşa da, hətta Qəndab da; Abdullah və Cahan da, Abdullahın atası da; Məsimin atası Xoca Əziz də; Sayadın atası Nidayət də çox qoçaqdırlar. Sədət özü Sayada qovuşmaq üçün gərgin mübarizə aparır. Lakin Kərəm də, Əsli də, Leyli də, Məcnun da zəif xarakterli adamlardır. Ataları özlərindən də maymaqdırlar. Ziyad xan vəzifə sahibi

---

¹ Sədnik Paşayev, “Yetim Aydın kimdir?”, “Kommunist əməyi” qəzeti, 21 avqust 1984

Sədnik Paşa Pirsultanlı, Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar. Gəncə, Pirsultan, 2002, səh 152

ola-ola xəzinədarın deyikli qızı Əslini öz oğluna ala bilmir. Kərəmin anası Qəmərbanu qəm çəkməkdən başqa, ağlamaqdan və şikayət etməkdən başqa bir şey bacarmır. Şah Abbas at verir, şərait yaradır, Məhəmməd gedib Kəşmirdən Güləndamı alıb gətirsin. Məhəmməd Kəşmirdən Güləndamı alıb gətirir. Şah Abbasın oğlu olduğunu bildirir. Qızı İsfahana Şah Abbasın sarayına gətirir. Şah Abbasın gözü Güləndama düşür. Güləndam bunu hiss edir. Qərara gəlir ki, gəl Şah Abbası əvvəl sözlə başa sal:

Şah oğlu Şah Abbas, ay cənnətməkan,
Mən gələndə Məhəmmədə gəlmişəm.
Şahlarda olmazmı heç namus çəkən,
Mən gələndə Məhəmmədə gəlmişəm.

Hökmü ədalətsən, divani-şəryət,
Şəriət heç vaxtı söyləməz xoryət,
Papaxda namus olar, yaylıqda qiryət,
Mən gələndə Məhəmmədə gəlmişəm.¹

Klassik dastanlarımızdan olan “Şah İsmayıl”da Ərəbzəngi, “Məhəmməd və Güləndam”da Güləndam, “Yaralı Mahmud”da Məhbub xanım məhəbbətə bağlılıqdan çox cəngavərdirilər. Ərəbzəngi Şah İsmayıla qədər yollar cəngavəridir. Leşdən qala tikdirir, başdan minarələr qoyur. Məhbub öz qılıncı ilə

---

¹ “Azərbaycan dastanları” (tərtib edənlər M.Təhmasib, Ə.Axundov), II cild, Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2005, səh 355

atın belində Gəncəni qoruyur. Güləndam Əlvən dağında çadır qurub, igidliklər göstərir. Hər ikisi şəfa otlarını tanıyır, onlardan dərman düzəldib sevgililərinin sağalmaz yaralarına əlac edə bilirlər. Sədaqətliyə, hər ikisi şah meydanına kişi kimi gedirlər. Ərəbzəngi Ədil şahı fiziki cəhətdən, Məhbub və Güləndam isə İstanbul və İsfahan şahlarını mənən öz gücləri ilə məğlub edib, sevgililərinə qovuşurlar. Şahlar eldən utanıb bu qəhrəman qızlara öz əlləri ilə qırx gün toy edirlər.

Novruz dərindən xilas edən qəvvəs (dalğic) Xoca Əhməd, istərsə də onun qızı Gülşən xanım qəlbi yumşaq insanlardır. Novruz bu mehribanlığın, nəvənin qarşısında az qala Qəndabı unutmamaq dərəcəsinə çatır. Novruz gedəndə, ayrılıqda “Ağlama Gülşənim, gözlə yar məni” - deyəndə adamın qəlbi para-para olur.

“Tahir və Zöhrə” dastanını oxuyanda da eyni hissləri keçirirsən. “Dur, sal məni yola Nərgiz” – deyəndə də Tahirin və Nərgizin nə izzətlər keçirdiklərinin şahidi olursan. Nəticədə Novruz Qəndaba, Tahir Zöhrəyə qovuşanda sevincdən gözün yaşarır. Aşiq və məşuqların qəmi ilə qəmlənməyin, sevincləri ilə sevinməyin özü də bəşəri hisslərlə yaşamaq deməkdir. Elə dastanların estetik mahiyyətləri də bundadır. Bu obrazlar zaman-zaman insanın düşüncəsində yaşayır və xəyalına qol-qanad verir.

Görürsüzümü dastanlarda obrazlar qalareyası və onun silsiləsi çox şey deyir. Dastanda hər obrazın bir xarakteri var. Hər diyarın bir təsviri var. Hər dastan həyatın bir gözəlliyini, acılı-şirinli duyğularını təsvir və tərənnüm edir. Dastan doğrudan da həyat kitabıdır, həyat dərslidir. Onu maraqla dinləmək və oxumaq hər kəs üçün faydalı olar.

Bununla onu demək istəyirəm ki, dastanlarımızda sirli-sehrli məsələlər çoxdu. Biz dastanlarımızın öyrənilməsi ilə məşğul olmalıyıq. Yeni görüşlərlə buna yanaşmalıyıq.

III FƏSİL

“Novruz və Qəndab” və digər dastanların poetikası

«Novruz və Qəndab» dastanının nəinki şeiriyət hissəsi, onun nağıl-yurd hissəsi də mükəmməl bədii xüsusiyyətləri ilə seçilir. Misal üçün: «Günlər, aylar keçdi, Kərim Paşanın bir qəşəng, göyçək oğlu oldu. Oğlan Novruz bayramı günü anadan olduğu üçün, adını da Novruz qoydular». Və yaxud: «Novruz bədəni dərvişdən alıb nuş eylədi, o saat sinəsi dəmirçi kürəsi kimi yanmağa başladı, bərkdən qışqırdı: - Ağa dərviş, yandım, mənə əlac!

Dərviş barmağını onun gözü qabağına tutub dedi:

- Oğul, barmağımın arasına bax, gör nə görürsən?

Novruz dedi:

- Uzaq-uzaq ellər görürəm.

Dərviş dedi:

- Daha nə görürsən?

Novruz dedi:

- Bir böyük şəhər, şəhərdə bir saray, içində də bir gözəl qız görürəm.

Dərviş dedi:

- Oğul, həmin gördüyün şəhər Misirdi, sarayın içindəki qız da Misir padşahı Cəlal şahın qızı

Qəndab xanımdır. Onu sənə, səni ona buta verirəm. İndi bir geri bax, gör o gələn kimdir.

Novruz geri baxanda dərviş yox oldu».

Biz bu bədii parçada buta verib buta alma haqqında tam təsəvvürə malik oluruq. Bu ona görədir ki, dastanın dili çox səlis, aydın və rəvandır. Yəqin ki, dastan ilk yarananda belə olmamışdır. Əsrdən-əsrə, nəsil-dən-nəsilə keçərək cilalanmış, dili bu qədər gözəlləşmişdir.

Orta əsr dastanlarının qəhrəmanları əsasən imkanlı adamlardır. Xan oğludur, paşa oğludur, padşah oğludur, ən aşağısı tacir oğludur və bunlar da uşaqlarının erkən məktəbə getməsinə, təhsil almasına şərait yaradırlar. Nurani dərviş tərəfindən badə alıb içən Novruz ilk növbədə öz ədəb-ərkanından, yüksək təhsil almasından söz açır.

Tifil ikən qulluq etdim ustada,
Oxudum dərşimi kamalın gördüm.
Oxuyub hər elmi sinəmə yığdım,
Alim-üləmanın amalın gördüm.

Bütün qəhrəmanlar vətəmindən ayrılarkən ilk növbədə onlara döşündən süd vermiş analarından «Ana himmət eylə, himmət günüdür!»- deyərək rüsxət alırlar. Tək-tək məhəbbət dastanları var ki, qəhrəman şeirlə anasından izin almasın. Lakin bunların deyim tərzii çox fərqli olur. Məsələn Novruz deyir:

Mən qurbanam ustadların pirinə,
Bizi də yetirsin biri-birinə,
Babam bağışlasın tacı-sərinə,
Ana himmət eylə, himmət günüdür.

Anası Zeynəbin cavabı nə qədər səmimidir:

Mən rüsxət versəm də sənə qıymaram,
Dolannam başına, səndən doymaram,
Zeynəbəm yalvarma mənə qoymaram,
Getmə, oğul getmə, qoymaram səni.

Analar nə qədər canfəşanlıq eləsələr də, aşiq-
lərin məhəbbət yolundan dönməyəcəyini anlayırlar,
nəticədə istər-istəməz razı olurlar. Bizi ən çox
maraqlandıran dastan yaradıcısının sənətkarlığıdır,
sözdən yerli-yerində istifadə etməsidir, şeir çox
mükəmməl qurulmuşdur. Elə qoşmalar, elə gəray-
lılar var ki, onun bircə kərpicini tərpətsən bina
uçar. Şeirdəki təşbehlər, istiarələr, bənzətmələr çox
orijinaldır. Bu deyim dastan yaradıcısının yalnız
özünəməxsusdur.

Gecə ayaz, gündüz bulud,
Qaldım bu dərya üzündə,
Ana yaş köynəyim qurut,
Qaldım bu dərya üzündə.

Bəzən yeri düşdükdə biz misralarda bilərəkdən
dəyişiklik edirik. Dastanı çap edənlər bəzən şeirin

ahəngini, qafiyə sistemini tuta bilməmişlər. Əlbəttə, dərya üzündə qalanan köynəyi yaş olar, bunu başqa cür təsəvvürə gətirmək olmaz. «Novruz» dastanını çap edərkən bəzən nəşirlər diqqətsizliyə yol vermişlər. Aşağıdakı bəndə diqqət yetirək:

Bu dəryada balıq çoxdur,
İnsanata ölüm haqdı,
Beş arşın kəfənim yoxdur,
Qaldım bu dərya üzündə.

Lakin kitabda «qaldım dəryada, dəryada» kimi adi misra ilə əvəz edilmişdir. Axı, bu şeirlər müxtəlif şəkildə olsa da, xalqın zəhnində yaşamaqdadır. Başqa bir qoşmasında kimi köməyə çağırmağı Novruz çox yaxşı başa düşür. Ona eşqin bədəsini verən Xızır İlyas idi. Lakin, o, nurani dərviş paltarında gəlmişdi. Bütün dastanlarımızda, o cümlədən Dədə Qorqudun «Dirsəxan oğlu Buğac» boyunda, «Aşıq Qərib» dastanında və digər dastanlarda qəhrəmanların yaxın köməkçisi Xızır İlyas olur. Məhz dara düşərkən dəryadan xilas olmaq üçün Novruz da Xızır İlyası köməyə çağırır.

Könül havalanıb ağasın gəzir,
Bu müşkül halımda olginən hazır,
Sənə qurban olum ya Həzrət Xızır,
Kərəm eylə, qoyma, məni dəryada.

Novruz da çağırır səni imdada,
Bir dərviş donunda sən verdin badə,
Tut qulun dəstindən, yetir Qəndaba,
Kərəm eylə, qoyma, məni dəryada.

Bir məşhur Azərbaycan xalq məsəli də mövcuddur: “Nə dərin dəryaya gir, nə də Xızır İlyası çağır”.

İki şeir, iki qoşma aydınca göstərir ki, «Əsli-Kərəm» dastanı ilə “Novruz” dastanı arasında möhkəm bağlılıq vardır. «Ay ana, mənim dərdim Novruz dərdidi» misrası və «Kərəm eylə, məni qoyma dəryada» misrası fikrimizi təsdiq etmədədir. «Kərəm eylə» ifadəsi Əsli ilə Kərəmin ilk görüş səhnəsini bizə xatırladır.

Qəvvas Əhmədin yatmış Novruza dediyi şeir Haqqverdi sövdəğarın Tahir Mirzəyə müraciətinə oxşayır. Bu ona görədir ki, bu dastanlar bir xalqın mənəviyyatından süzölmüşdür. Qəvvas Əhməd Novruzun cavanlığına və gözəlliyinə uyğun olaraq onu yuxudan belə oyadır.

Xab içində yatan ay cavan oğlan,
Oğul, dur götürüm xanama səni.
Nədən belə tərki-vətən olmusan,
Oğul, dur götürüm xanama səni.

Novruz yuxudan ayılıb nişan verdi ki, mən elə-belə adam deyiləm. Odur ki, şeirdə kimin oğlu olduğunu bədii bir dillə nişan verdi.

Sarı samovardı hazar güşədi,
Ağ eyvan otaqdı, billur şüşədi,
Mən Novruzam, atam Kərim paşadı,
Hanı sağ-solumda qullarım mənim.

Bu yerdə «Səyyad və Sədət» dastanında Səyyadın ata və əmisi onu tanımadığı meydanda dediyi qoşma yada düşür. Səyyad da şüşəbənd evlərini, atasının və əmisinin böyük adam olduqlarını, böyük mal-mülk yiyəsi olduqlarını şeir dili ilə bircə-bircə söyləyir.

Qadir Allah, budur səndən diləyim,
Əzəlkindən artıq bir günüm ola.
Babamın dövləti gələ başıma,
İncidən, sədəfdən bir donum ola.

İsfahandan gələr qızıl almalar,
Yaxşı olar dosta gedib-gəlmələr,
İpək dəstərxanlar, gümüş bölmələr,
Ortalıqdan qalxmaz bir xonum ola.

Yüz birim atlana, yüz birim düşə,
Altmış, əlli öyəcim çəkilə şişə,
Ağrı dağı kimi şülənim düşə,
Axan Araz kimi sel yağım ola.

Yüklənə barxanam, çəkə bir şatır,
Qabaqda bədöy o qəflə-qatır,

İpəkdən alaçıq, yan-yana çadır,
Bu yurddan o yurda köç qonum ola.

Qadir Allah, budur səndən diləyim,
Sağına gələr üç yüz inəyim,
Mərmərdən otağım, qızıl dirəyim,
Onların içində bir xanım ola.

Üç yüz öküzüm var, hamısı pələ,
Üç yüz cöngəmiz, hamısı kələ,
Üç yüz camışımız sağına gələ,
Evimizin dalı sal qamış ola.

Üç yüz mayamız var, sağrıdan yağlı,
Üç yüz daylağı var, budundan dağlı,
Üç yüz köhlənimiz var, tövlədə bağlı,
Onları görməyə bir gözüm ola.

Midayət bəy dilləndi. Sən kimsən ki, bizim var-
dövlətimizi sadalayırsan?

Yerim xəbər alsan, Heratdır, Herat,
Atam Midayətdir, əmim Hidayət,
Anam Nərgizbanu, öz adım Səyyad,
Sədətə yetişən bir günüm ola.¹

Sayadın söylədiyi qoşmanın son bəndində hər şey
aydın olur.

---

¹ «Xalq ozanı», 2-ci sayı, 2004 oktyabr. səh. 7.

Novruzla Gülşənin bir-birindən ayrılıq səhnələri insanı daxilən göynətsə də, istər Gülşənin, istərsə də Novruzun şeirlərində insana təskinlik verən bir səmimiyyət vardır. Gülşən ağlaya-ağlaya deyir:

Mən sənə nə dedim, zalım bivəfa,
Getmə oğlan, getmə qoymaram səni!
Bu fani dünyada sürmədim, səfa,
Getmə oğlan, getmə qoymaram səni!

Novruz Gülşəndən ayrılrsa da, onun qəlbində bir ümid çırağı yandırır, ona təsəlli, təskinlik verərək deyir:

Başına döndüyüm, ay nazlı dilbər,
Ağlama Gülşənim, gözlə yar məni.
Mənim gözü yolda bir məşuqum var,
Ağlama Gülşənim, gözlə yar məni.

Novruz Misir torpağına çatır. Lakin burada ölüm-dirim mübarizəsinə qoşulur. İstanbullu Mahmud Paşa Qəndaba vurulduğu üçün Cəlal Paşanın üzərinə hücum çəkmişdir. Döyüşdə Mahmud Paşanın qoşunu qalib gəlir. Qəndabın əldən gedəcəyini görən Novruz Yelqanad atını minərək meydana atılır və Mahmud Paşanı təkbətək döyüşə çağırır. Mahmud Paşanı öldürür. Qəndabın atası bu igidliyinə görə Novruzun alnından öpür. Cəlal Paşanın məndən nə istəyirsən sualına Novruz çəkin-

mədən Telli Qəndabı - cavabını verir. Bu sözə qəzəblənən Cəlal hökmdar Novruzunu öldürmək istəyir, lakin vəzir-vəkilin məsləhəti ilə zindana saldırır. Novruz zindana gedərkən dediyi söz, şeir bədii cəhətdən çox mükəmməldir. Lakin o, dar ayaqda atası Kərim Paşanı göz önünə gətirir.

Ağlaram, yalvarram, sızlaram mən də,
«Barı ilahi fürsət vermə namərdə»,
Atam Kərim paşa Diyarbəkirdə,
Novruz da Misirdə qala ilişdi.

Qəndabın öz anasına dediyi sözlərdə nə qədər səmimiyyət vardır. Qəndab bu mərd aşiqin yolunda hər dəqiqə ölməyə hazırdır. Yerin altından qalaya lağım atdırır, özünü xəstəliyə vurur. Min bir bəla çəkir. Novruzunu bələdan qurtarmaq və ona qovuşmaq uğrunda gecə-gündüz mübarizə aparır. Anasına deyir:

Bir namə yazaram babam şəninə,
Qoy qisasım qalsın haqq divanına,
Ölsəm qanım qatın Novruz qanına,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi.

Şahın yuxusu nəsrə belə bir bədii dillə təsvir olunur: «Aləmi-röyada bir qızıl quş imarətə daxil olub şamı keçirdi, bu vaxt qəfəsdə olan bülbül də öldü, gülün də yarpağı töküldü. Şah yuxudan hövlənk ayılıb vəziri çağırdı. Həmin yuxunu

söyləyib, yozmasını buyurdu». Vəzir yuxunu yoza bilmir. Bu işdə nurani bir dərviş ona kömək edir. Nurani dərvişin yuxunu yozması da maraqlıdır. Nurani dərvişin söylədiyi qoşmanın bir bəndində deyilir.

Əzəl başdan and-qəsəm eylədin,
Saldırdın zindana bədnam eylədin,
Sən iki cavana sitəm eylədin,
Yanan çıraqların sönər sultanım.

Dərviş fikrini adi sözlərlə də deyir və aydınlaşdırır. «Cəlal padşah eşit və inan, qəfəsdəki bülbül Novruz, gül də Qəndabdır, həmin şamları keçirən qızılquş Allahın bəlasıdır. Əgər Qəndabı Novruza verməsən, onda oğlanların, qızın, bir də Novruz öləcək, sən də taxtı-tacın tarmar olacaq». Hökmdar nurani dərvişi axtarır, lakin dərviş qeybə çəkilməmişdir. Calal Paşa Novruzu zindandan çıxartdırır, lakin onun haqq aşığı olduğunu sınaqdan keçirtmək üçün gözlərini yaylıqla bağlatdırır. Şeir in ilk bəndindən aydın olur ki, Novruzu çaşdırmaq mümkün deyildir. Çünki o, rəbbin köməyi ilə qırqlar əlindən eşq piyaləsi içmişdir.

Mənim bu müşkül işimə,
Sən yetiş, ya rəbbim haray,
İçmişəm qırqlar əlindən,

Eşqinnən şərabım haray.
Səni tutmur təbim haray.

Misirin bütün gözəllərini, bütün vəzir-vəkil qızlarını Novruzun qarşısından keçirirlər, heç birinə yaxın durmur. Hətta «Misirin köhnə axsağı»nı da bu cərgədən keçirirlər. Sinəsi od tutub yanan Novruz deyir.

Əyninə geyibdir ağı,
Sinəmə çəkibdi dağı,
Misirin köhnə axsağı,
Sən deyilsən babım haray.
Səni tutmaz təbim haray.

Nəhayət, hamı gəlib keçir, növbə Telli Qəndaba çatır. Novruzun qəlbi atlanır. Telli Qəndab gəlib keçərkən öz hissini, həyəcanını, sevincini belə ifadə edir.

Novruzam, getməm buradan
Mətləbim versin yaradan,
Gözəllər keçdi aradan,
Düz yeri Qəndabım haray,
Səni tutar təbim haray.

Novruzun «Dağlar» şeirini oxuyanda istər-istəməz Aşıq Ələsgərin dağlar şeirlərindən birinin bu şeirin təsiri altında yarandığına şübhə etmirsən. Ələsgərin «Zəməm zümzüməli göllərin dağlar»

qoşmasını onunla yanaşı qoyduqda bunların bir ana köynəyindən çıxdığının şahidi olursan. Məsələn: Ələsgər bu qoşmanın bir bəndində belə deyir:

Bir ay yarım növbahardan keçəndə,
Sinəndən atlanır sellərin, dağlar.
Çalxalanır dəryalar, çığırsır qazlar,
Zəməm zümzüməli göllərin, dağlar.

Sözsüz ki, Novruzun dağlar şeiri çox-çox əvvəl yazılmışdı. Biz Novruzun dediyi «Dağlar» şeirinin bədii cəhətdən çox mükəmməl olduğunu nəzərə alaraq üç bəndini də burada veririk.

Yağar yağışların, qalxar dumanın,
Axar boz-bulanlıq sellərin, dağlar!
İndən belə xoş səfəli çağındı,
Köçür, qonur ağır ellərin, dağlar!

Hər dağlardan uca Nuhun dağıdı,
Dörd tərəfdən tamam cənnət bağıdı,
Tülək tərlən, laçın quş yığnağıdı,
Sonalar arzular göllərin, dağlar!

Şükür olsun haqqa, dada yetişdi,
Pirimin əlindən badə yetişdi,
Yazıq Novruz xoş murada yetişdi,
Əcəb seyrangahdı ellərin, dağlar!

Kəlləgöz qəhrəmanla deyişməsində də Novruz
öz şeirləri üçün sözün gövhərini, zər-zivərini seçir.

Novruz dağı dəlmək istər,
Misri qılınc çalmaq istər,
Kor yapalaq almaq istər,
Sonanı tərlan əlindən.

Kəlləgözü öldürdükdən sonra Hindistan şahı-
nın qızı Şəhriyarı azad eləyir. Şəhriyar Novruzun
yanında gözəlləri görüb astadan deyir:

Pünhan danış heç kəs sirrin duymasın,
Şirin canına özgələr qıymasın,
Öldürsə, öldürsün, burda qoymasın,
Yalvar-yapış yara dil sənə qurban.

O geri qayıdarkən Gülşən xanım xəbər tutur.
Gülşən deyir:

Süsən, sünbül, tər bənövşə, reyhan,
Ətirşəhtək təzə güllərdən Gülşən,
Səni gördüm gözüm oldu lap rövşən,
Ay ala gözlü bəy Novruz xoş gəldin.

Kim deyə bilər ki, Yəhya bəy Dilqəmin aşağı-
dakı qoşması bu şeirin təsiri altında yaranma-
mışdır.

Necə deyim o zülflərin ətrini,
Nə sünbüldə, nə reyhandə görmüşəm.

Novruzun Dəli Çobanla deyişməsi də maraqlı kompozisiya üzərində qurulmuşdur. Şeir hər bə-zorbanın ən gözəl nümunəsidir.

Dəli çoban:

Gəl əzəl başdan danışaq,
Zordu qeyli-qalım oğlan.
Bir çomaqla indi səni,
Vurub atdan salım oğlan.

Yolda çox çətinliklərə düşmüş, hər çətinlikdən qalib çıxmış Novruz çobanının hər bə-zorbasından qamaşmır, əksinə «çəkərəm misri qılıncı» ifadəsini dilə gətirir və deyir:

Gəlirdim Misir elindən,
Duman aldı yolum, çoban,
Çəkərəm misri qılıncı,
Sənə fərzdi ölüm çoban.

Novruz dastanının daha güclü təsirini Şəmkirli Hüseyn yaradıcılığı üzərində hiss edirik. Bu deyişmənin təsiri ilə Şəmkirli Hüseyn «Bəy çoban» adlı dastan yaratmışdır. Bəzən aşıqlar üzərində hansı qaynaqların təsiri olduğunu araşdırarkən ayrı-ayrı şairlərin, şair-aşıqların şeir yaradıcılığına,

bütövlükdə ədəbi irslərinə müraciət etmək lazımdır. Çünki aşıqlar üçün daha böyük ilham mənbəyi, yaradıcılıq qaynağı dastanlardır. Dastanları həm aşıqlar özləri danışirlar, həm də başqa ustadlardan eşidirlər. Dağın başına yağış yağdıqdan sonra döşündən axan bulaqlar coşur-daşır, dastanlar da aşığın sinəsindən keçən seldir. Heyf ki, bu sahə istənilən qədər tədqiq olunmamışdır.

«Novruz və Qəndab» dastanının bədii xüsusiyyətlərindən danışarkən böyük bir inci haqqında söz açmamaq olmaz, bu dastanda bir bayatı-bağlamadan elə məharətlə istifadə olunmuşdur ki, onu çətin-çətin sezmək, tapıb seçmək olar. Bayatı-bağlama belədir.

Oxu qızıl kitabı,
Tez taparsan hesabı,
Sümükdən şiş gördüm,
Dəmirdəndi kababı.

Novruz «Olurmu» qoşmasının son bəndində bu bayatı-bağlamayı yağ kimi əritmiş öz şeiriyyətinə qatmış, onu elə yerdə işlətmişdir ki, insan öz heyretini gizlədə bilmir. Məsələn:

Novruzam, ürəyim çəkir çox əzab,
Səndə mürvət yoxdu, fələkdə insaf,
Sümükdən şiş gördüm, poladdan kabab,
Uydurub bir-birinə taxmaq olurmu?

Burada «Sümükdən şiş, poladdan kabab» insanda təəccüb doğurur. Lakin açmasını söylədikdə adi bir şey olduğu üzə çıxır. Sümükdən şiş qızın barmağı, poladdan kabab onun üzüyüdür. Bu cür təşbehlərin dastana gətirilməsi bir daha sübut edir ki, dastan yaradıcısı xalqımızın həyatına, məişətinə dərinləndən bələd olmuşdur. Dastanda tarix, etnoqrafiya, dialektologiya və hümanitar sahənin ən böyük nümunələri, folklor materiallarında izləri və əlamətləri yaşayır.

Nurani qoca barmağının arasından Misirdə Cəlal Paşanın əzəmətli qala-qəsri, onun içərisində Telli Qəndabı göstərir.

“Səyyat və Sədət” dastanında da Xoca Nidayət oğlu üçün dirəyi qızıldan bir bina tikdirir. Böyüyəndə oğluna da burda toy vurdurar.

Yəmən şəhərində Xoca Əziz adlı bir tacir var idi. Var-dövləti başından aşırı. Ancaq Məsim adlı amanzaman bir oğlu var idi. Xoca Əziz Çin padşahının torpağına sövgədərliyə gedirdi. Çin padşahının da Diləfrüz adında bir qızı vardı. Atası ona bir yaxşı otaq yaptırmışdı. Hovuzun sağ tərəfində bağçası, sol tərəfində otaq. Otaq elə bir otağıydı ki, dünyada tayı bərabəri yox idi. Xoca Əziz bu cəh-cəlalı seyr edib, özü də gəlib yurdunda ağ otaq yaptırdı. Bir tərəfdə hovuz, bir tərəfdə bağça. Lakin bağça ilə hovuzun yerini dəyişik saldı. Bu imarəti görə fəriştə Soltan Süleyman Çin Padşahının qızını yuxulu-yuxulu Məsimin otağına gətirdi. Diləfrüz dedi: “Otaq mənimdi”. Məsim dedi: “Xeyr, mənimdi”. Hovuzun

və bağçanın yerinin dəyişik olduğunu görən Diləfrüz bildi ki, bunlar oxşar saraylardır. Ayrılıqdan qorxaraq barmağındakı üzüyü çıxarıb Məsimin barmağına taxdı və bildirdi ki, özümü lallığa vuracağam arxamca gəl.

“Novruz və Qəndab” dastanında Diyarbəkirlə Misir, “Məsim və Diləfrüz” dastanında Yamən və Çin, “Səyyat və Sədət” dastanında Herat və Girman, “Abdullah və Cahan” dastanında İstanbul və Şirvanın Xan Çoban ərazisində hadisələr cərəyan edir. Belə anlaşılır ki, XVI-XVII əsrlərdə bu yerlərdə böyük abadlıq işləri gedir, qala-qəsrlər tikilir, mərmər hovuzlar qurulur, yeni bağ-bağçalar salınır. Bir şəhərdə gördüklərini öz şəhərlərində olduğu kimi inşa edirlər. Çin padşahının sarayına bənzər Məsimin atası Yəməndə qala-qəsr tikdirir. Mərmərdən hovuz düzəltdirir, Misir şahının bağına bənzər bağ saldırır. Hətta Diləfrüz bunları ilk anda eyniləşdirir, fərqləndirə bilmir. Lakin hovuzun və bağın sağ-sol olaraq yerinin dəyişik olduğunu gördükdə anlayır ki, bura onun qala-qəsri deyil, Məsimin malikanəsidir. Çünki Xoca Əziz həmin binanı görüb onun bənzəri olan qala-qəsr tikdirmişdir. Deməli XVI-XVII əsrlərdə insanlar ayrı-ayrı şəhərlərlə əlaqə saxlayır və göz oxşayan yeni memarlıq binalarına bənzər abidələr tikdirirlər. Aşıqların və məşuqların ataları tacirdir, sövdəgardır, paşadır və ya padşahdır. Onlar övladlarını çox sağlam böyütmüş və yüksək təhsil vermişdir. Özləri də Xızırın, nurani dərvişin əlindən badə içmişlər. Ona görə də onlar bir-birlərini qəlbən

istəyirlər. Ən başlıcası odur ki, Leyli, Əsli kimi qızlara baxanda Qəndab da, Cahan da, Diləfrüz də, Sədət də çox cəsur qızlardır. Hətta ölümdən belə qorxmayıb Qəndab öz dərdinin Növrüz dərdi olmasını bildirir. Novruzu zindandan xilas etmək üçün yerin altından lağım atdırır. Gecələr onu öz otağına gətirir. Novruzun bir an belə kədərlənməsinə imkan vermir. Gərgin mübarizəsi nəticəsində Novruza qovuşur. Həmçinin Sədət nəslinin ağsaqqalı Cəmşidə məktub yazıb Səyyada kömək etməsini, onu ölümdən qurtarmasını xahiş edir. Abdullahla Cahanın sevgisinə sevgi çatmaz. Cahan Abdullaha vurulur və Abdullah yatdığı yerdə məktub yazıb başının altına qoyur. Cahan məktubda yazır:

Xab içində yatan bixəbər Səyyad,
Tər lan mənəm, qeyri tər lan istəmə,
Mən səni sevmişəm, sən də sev mənə,
Sev bu canı, qeyri canan istəmə.

Arayıb, axtarsan pünhan və pünhan,
Yerim Xançobandı, nişanbənışan,
Atam Camal bəydi, öz adım Cahan,
Cahan mənəm, qeyri Cahan istəmə.¹

Cahan zalım Ağa xana nişanlıdır. Lakin o, Ağa xanı yox, Abdullahı sevir. Ağa xan toya hazırlaşır, yolda aşıq qiyafəsində Abdullahı görür və ona deyir:

---

¹ Azərbaycan dastanları, Bakı "Lider" nəşriyyatı, II cild, 2005, səh 113

“Aşiq, oxu, xoşuma gəlsən, mənim toyumu sən edəcəksən”. Abdullah nə oxuyursa, sözün bir qanadını Cahana bağlayır. Ağa xanın bundan xoşu gəlmir. Qız görür ki, Ağa xan Abdullahla gedir. Qız Abdullah tərəfə baxanda yel vurub rübəndini açır. Abdullah qeyri-ixtiyari belə deyir:

Sallana-sallana gələn salatın,
Tərən təki süzüşündən bəllidir,
Bir yel əsdi, atdı rübəndi üzdən,
Canlar oda yaxışından bəllidir.¹

Yenə də şeirin möhürbəndini Ağa xanın adına yox, öz adına bağlayır və deyir: “Bir ay doğub, doğuşundan bəllidir”.

Ağa xan Abdullahın başını qılıncla vurmaq istəyir. Cahan pərdənin arxasından çıxıb Ağa xana deyir:

- Aşığı qılıncla yox, pulla döyərlər.

Nəticədə Ağa xan Abdullahla döyüşməli olur. Lakin Abdullah özü də Şah Abbasın vəziri Qiyasın oğlu idi. Abdullah qoşun çəkib Ağa xanın üstünə yeriir. Lakin Qiyas vəzir Ağa xanı öldürməyə qoymur və öz qızını, yəni Abdullahın bacısını Ağa xana verir. Dastan xoş sonluqla tamamlanır. Dastanın quruluşu, məziyyətləri, şeirlərin düzüm və bədii qüdrəti insanı heyran edir.

---

¹ Azərbaycan dastanları, Bakı “Lider” nəşriyyatı, II cild, 2005, səh 225

“Əmrah” dastanının yaradıcısı və baş qəhrəmanı Ərzurumlu Əmrah olduğunu söyləyirlər. Dastan insanda olduqca xoş ovqat yaradır. Hər bir qoşması insanda sevinc doğurur. Məlumdur ki, Əmrah öz əmisi qızı Səlbinaza nişanlanmışdır. Lakin ona başqa yerdə Sayad adlı buta verilir. O, çətinliklə Səlbinazdan ayrılıb öz butasının dalınca getməli olur. Lakin hər dəqiqə Səlbinaza şeirlərində Səlbi deyə dilə gətirir. O bir yerdə güman edir ki, görəsən Səlbi ilə bir də görüşə biləcəmmi, yoxsa bu ayrılıq uzun olacaq. Həmin anda dediyi qoşma Yəhya bəy Dilqəmin dediyi qoşma ilə üst-üstə düşür. Yəqin ki, Dilqəm Əmrahdan əvvəl yaşamışdır. Dilqəm deyir:

O qızılıgülləri dərməyən Dilqəm,
Dəri bünhan yerə sərməyən Dilqəm,
Bu dünyada yarı görməyən Dilqəm,
Yarəb, o dünyada görüşərməmi ola.

Əmrah deyir:

Əzəldən Əmraha ad olan Səlbi,
Dəhanı şəkərdən dad olan Səlbi,
Məni qəmdə qoyub, şad olan Səlbi,
Özgülərlə deyib danışarmı ola?

Sayad Pəri bilirdi ki, Əmrah öz butasının arxasınca gələcək. Bağında bir alma ağacının meyvələrini dərməyə qoymamışdır. Əmrah səfərə çıxarkən atası sövdəgar Əhməd onunla birlikdə getdi.

Əmrah pünhanda əyləşdi, Sövdəgar Əhməd Sayad Pərinin bağına girdi ki, hal-əhval tutsun. Əhməd alma ağacına çıxıb yeməyə başladı. Ağca qız gəlib gördü ki, bir kişi Əmraha saxlanan alma ağacını alt-üst edib, tez özünü Sayad Pəriyə yetirib bildirdi ki:

A xanım, bağa bir qoca giribdi,
Yeyib, qurtarıbdı yar almasını.
Bilmirəm özünü hardan veribdi,
Yeyib, qurtarıbdı yar almasını.

Ağcaqız Əhmədi tanımadığı üçün onunla kobud rəftar edir. Ən ağır sözləri Əhməd haqqında deyir:

Almanı qurtarıb çıxıb badama,
Qaşqa qaban kimi hürür adama,
Ağcaqızam, deyib pərizadama,
Yeyib, qurtarıbdı yar almasını.¹

Sayad Pəri bağa gəlir, nişanələrindən Əhmədi və Əmrahi tanıyır. Əmrahi öz otağına aparır, yanında saxlayır. Lakin qızın atası Mahmud Paşanın yaxın dostu bir qarı vardı. Qarı xəbər verdi ki, qərib bir oğlan qızınla bir otaqda yaşayır. Paşa Əmrahi öz hüzuruna çağırırdı və dedi:

- Mənim bir tərланım var, onun nişanələrini desən qızı sənə verəcəm.

---

¹ “Azərbaycan folklor antologiyası” (toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov), II kitab, Bakı, Azərbaycan Elm nəşriyyatı, 1968, “Əmrah” dastanı, səh 107

Üç bəndlik qoşmanın birinci bəndində görək
Əmrah tərlanı necə tərif edir.

Həzərat, tərlanı tərif eyləyim,
Əzəl yaxşı olar, ağı tərlanın.
Qızıldan qomrovlı, atlas düyməli,
Qayım-qədim olsun, bağı tərlanın.

Əmrahın tərlana dediyi tərif Paşaya xoş gəldi.
Sayad Pərinə ona verib toy eylədi. Əhməd
Sövdəgarinin gözünün-ağı qarası bir oğlu var idi.
Çətinliklə də olsa ondan ayrılmalı oldu. Qoca gedəndə
oğlunu Sayad Pəriyə belə tapşırırdı:

Mən gedirəm Əmrah qalır yanında,
Can Əmrahın, can Sayadın, can sənin.
Onun intizarı qalır canımda,
Can Əmrahın, can Sayadın, can sənin.

Sayad Pəri cavabında dedi:

Gedirsən get, xoca, qalma yolundan,
Mən Əmrahı səndən yaxşı saxlamam,
Gecələr qoynumda, gündüz yanımda,
Mən Əmrahı səndən yaxşı saxlamam.

Hər ikisi şeirlərinin möhürbəndlərini belə
tamamladılar.

Aldı Əhməd:

Əhmədəm, ay bala, xiyalım çaşdı,
Qocalıq əl verdi, dilim dolaşdı,
Səlbi bizim bağda bitən ağacdı,
Can Əmrahın, can Sayadın, can sənin.

Aldı Sayad Pəri:

Mən Sayad Pəriyəm, bağça barımdı,
Almamdı, heyvamdı, şirin narımdı,
Sənin oğlundursa, mənim yarımdı,
Mən Əmrahı səndən yaxşı saxlaram.

Qaynatası şeirdə Səlbi adını çəkdikdə Sayad Pəri şübhələnir. Əhməd sövdəgar sözünü yozub bildirir ki, qızım, Səlbi bizim bağda bitən bir ağacın adıdır.

Əmrah Sayad Pərini də götürüb yola düşür. Səlbi Əmrahın gəlməsinə sevinir, yanında Sayad Pərini görüb küsür. İşin nə yerdə olduğunu bilib Sayad Pəri də küsür. “Qayıt indi” qoşması ilə Səlbinin və Sayadın könlünü alır, hər ikisi ilə barışır və xanımlar da mehribancasına görüşürlər. Həmin gün havada quşlar da sevinclə uçuşurdu. Əmrah həmin mənzərəyə baxıb sinəsi cuşa gəldi, “Qırmızı” rədifli qoşmasını söylədi. Qoşma bədii cəhətdən o qədər güclüdür ki, həmin şeirin iki bəndini bütöv verməyi qərara aldılar.

Bizim yerdə, bir cüt sona dövr elər,
Başı yaşıl, ayaqları qırmızı,
İncidən, sədəfdən almış ağzına,
Alma kimi yanaqları, qırmızı.

Bizim dağlar sizin dağdan ucadı,
Malım yoxdu, yara qurban bu candı,
Yaqut deyil, yəmən deyil, mərcandı,
Ağ qollarda qolbağları qırmızı.

Dastanda elə bəndlər var ki, onlardan yan keçmək olmur.

Durnam gedir, uzun, uzun,
Boynu qanadından uzun,
Sizə qurban iki gözüm,
Durnam, yara salam eylə.

Və yaxud:

Qələm oynar nazlı yarın qaşında,
Ayıb yoxdu dodağında dişində,
Xan Səyadnan qazlı gölün başında,
Bizdən yara xəbər ver indi, durna.

Ərzurumlu Əmrahın dastandan kənar elə qoşmaları var ki, insan onunla tanış olduqda heyrtlənməyə bilmir. Qurbaninin məşhur bənövşə şeirinə ən güclü bənzətməni Qaracaoğlandan sonra Əmrah yazmışdır. Hətta Əmrahın “Bənövşə”sinin bəndləri Qurbaninin “Bənövşə”sinə qarışdıqda biri-birindən seçmək olmur. Əmrahın bənövşəsinin birçə misrasını dilə gətirmək kifayət eylər. “Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni”. Hər bir şairin, aşığın şeirində, musiqisində, dastanında bir məziyyət, bir gözəllik vardır.

Sonuç

«Novruz və Qəndab» dastanının araşdırılması və tədqiqi göstərdi ki, o indiyə qədər lazımınca tədqiq olunmamışdır. Vaqif Vəliyevin “Azərbaycan folkloru” və Paşa Əfəndiyevin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, prof. M.H.Təhmasibin “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” adlı əsərlərində, eləcə də akad. H.Araslının “Aşıq yaradıcılığı” kitabında bu dastanın başqa dastanlar sırasında adı çəkilmişdir.

Biz araşdırma zamanı dastanın tipini müəyyənləşdirdik, onun qəhrəmanlığın sərhəddində dayanan məhəbbət dastanı olduğunu aydınlaşdırdıq. Bizim apardığımız bölgüyə görə o, real-tarixi qəhrəmanlıq dastanıdır. Dastanın bu cəhətlərinə diqqət yetirdikdən sonra onu, «Abdullah və Ca-han», «Səyyad və Sədət», “Məsim və Diləfrüz”, “Məhəmməd və Güləndam”, «Əmrah» dastanları ilə müqayisəli şəkildə araşdırdıq. Təcrübə göstərdi ki, dastanların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi gözəl nəticələr verir. Onların bir-birinə yaxın və uzaq zamanlar içərisində yarandığı meydana çıxır. Eyni zamanda, biz öyrəndik ki, hansı dastan hansı dastan üzərində güclü təsir göstərmiş və ondan yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir. «Novruz və Qəndab» dastanı sonu nikbinliklə bitən şux bir dastandır. Bu dastan eyni zamanda xalqımızın məişətinə daxil olmuş,

əsrərdən bəri aşıqlarımızın repertuarından düşməmişdir. Əsrdən-əsrə, nəsil-dən-nəsilə keçə-keçə aşıq kollektivləri tərəfindən cilalanmışdır. «Novruz və Qəndab» elə fəal, elə işlək dastan olmuşdur ki, o unudulmamış, əksinə, xalq tərəfindən dərinlən mənimsənilmişdir. Qoş-maları və gəraylıları dillər əzbərinə çevrilmişdir. O, indi Azərbaycan folklorunda bir abidə kimi görünür. Bu dastanı «Abdullah və Cahan», «Səy-yad və Sədət» dastanları ilə bir sətaya qoymaq, onların üçün də «Aşıq Qərib», «Şah İsmayıl» dastanları ilə müqayisə etmək olar. Bu üç dastan Türkiyə, Misir, Güney Azərbaycan, Şirvan və Qarabağ ərazilərində cərəyan etmiş, söylənilmiş, insanların qəlbini uzun əsrlər ovundurmuşdur. Dastanlara diqqət yetirdikdə görürük ki, hətta qoşmaları, ayrı-ayrı misraları, bəndləri bir-birindən ayırmaq belə mümkün olmur. Hətta, dastanı «Əsli-Kərəm» dastanı ilə, “Kərəmi” saz havaları ilə geniş şəkildə müqayisə etmək mümkündür.

«Novruz» dastanında əgər Qəndab xanım anasına müraciətlə deyirsə: Ay ana, mənim dərdim Novruz dərdidi, «Abdullah və Cahan» da Abdullah anasına deyir: «Ay ana, mənim dərdim Cahan dərdidi». Bənzərliklər göz qabağındadır. Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Biz «Novruz və Qəndab» dastanını ayrı-ayrı dastanlarla müqayisə etməklə bərabər, onun inkişaf xəttini, mükəmməl bir əsərə çevrilməsini faktik materiallar əsasında izləyə bilmişik. Nəticədə

üç fəsil meydana çıxmışdır. Bu o deməkdir ki, dastan hərtərəfli öyrənilmiş, ayrı-ayrı dastanlarla müqayisə edilmiş, bədii xüsusiyyətləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Biz bu tədqiqatı yeni, orijinal və əhəmiyyətli bir araşdırma kimi qiymətləndiririk. Bu gələcək tədqiqatçılar üçün mötəbər bir mənbə, məxəz rolunu oynayacaqdır.

Yuxusunda badə içib buta almış aşıq və məşuqa diqqət yetirdikdə görürük ki, sevgilisinin arxasınca gedən oğlanlar mənzil başına çatana qədər başqa el gözəllərinə bağlanıb qalırlar. Müəyyən bir təbiət hadisəsi onların butalarını yadlarına salır. Məsələn Novruz Gülşənə, Tahir Nərgizə bağlanıb xeyli zaman yollarından qalırlar. Lakin məşuqlar – Qəndab, Zöhrə gecə-gündüz qəm içində Novruzun, Tahirin yollarını gözləyirlər. Nəticədə öz butalarından əlavə qızlarla evlənilər. Bəlkə də bu razılaşmaları onların yaşadıkları mühitlə bağlıdır. Hər şeyi zaman özü həll eləyir.

Dastanlardakı bənzərliklər və bənzərsizliklər onların sirli-sehirli cəhətlərini açır. Folklor abidəsini, məbədinə, sarayını göz önünə gətirir. Qədim folklor məbədinin pəncərəsindən içəri işıq düşür. Oradan baxdıqda uzaq-uzaq yollar görünür, folklorun keçdiyi əsrlərə, qərinələrə boylanırsan. Baxıb öyrənirsən ki, aşıqlar öz yaratdıqları şeir, musiqi və dastanlarla zaman-zaman geniş xalq kütləsinin, insan toplusunun, könül tərcümanı, ən dərin zəkaya malik müəllimi olmuşdur. Hər bir folklor janrı – bir pınar,

çəşmə və bulaqdır. Bu bulaqlar zaman içərisində birbirinə qovuşmuş, ırmaqlara çevrilmiş, nəhirlənmişdir. Dərya-dəniz folklor okeanını bu nəhirlər yaratmışdır. Bu gündə gecə-gündüz coşa-coşa axan Qızılirmaq, Yaşılirmaq nəhriləri kimi.¹

Bu ana kitabı oxuyub öyrənməyən, kamil ustadlardan dərslə almayan, yaxşı saz çalmaq, söz oxumaq, dastan söyləməyi, məclis keçirməyi bacarmayan şagird gələcəkdə mahir aşiq ola bilməz.

---

¹ Bu çaylar Türkiyənin nəğməli çaylarıdır. İri olduqları üçün İrmaq deyilir. İrmaq sözün əsl mənasında nəhirdir.

**Professor Məmmədhüseyn Təhmasibin
kitabının sonunda verilmiş, aşıqlardan
toplanmış dastanların**

S İ Y A H İ S İ

1. Abbas-Gülgəz	18. Bilici Əmirxan
2. Abbas-Dahadürüs	19. Qandal Nağı
3. Abdullah-Cahan	20. Qara Məlik
4. Adıgözəl	21. Qasım
5. Ayğır Həsən	22. Qasım bəy
6. Alıxan-Pəri	23. Qaçaq Kərəm
7. Aslan-İbrahim (Zülal şah)	24. Qaçaq Tanrıverdi
8. Aşıq Alının Türkiyə səfəri	25. Qul Mahmud
9. Aşıq Qərib	26. Mahmud-Nigar
10. Aşıq Hüseyin Bozalqanlının Tiflis səfəri	27. Quluxan
11. Aşıq Saleh	28. Qurbani-Pəri
12. Becan oğlu Məhəmməd	29. Qurbani-Gülsənəm
13. Bəhram şah	30. Dilaram xanım
14. Bikəs	31. Dilsuz-Xəzəngül
15. Valeh-Zərniyar	32. Dilqəm
16. Valeh-Taleh	33. Əli Rafi
17. Vanlı Kuçək	34. Əmrah
	35. Əsli-Kərəm
	36. Əsmər Diləfrüz
	37. Yetim Aydın
	38. Yetim Hüseyin
	39. Yetim Seydi

40. Kamal
 41. Kamandar Məmməd
 42. Keşişoğlu
 43. Kürdoğlu Alı
 44. Kürdoğlu-Sənubər
 45. Kəlbi
 46. Kərkərli Məmməd
 47. Gül-Sənubər
 48. Gürcü qızı
 49. Leyli-Məcnun
 50. Lətif şah
 51. Maral
 52. Mars-Ulduz
 53. Mahmud Sədət
 54. Mahmud Əsmər
 55. Məsim-Diləfrüz
 56. Məhəmməd
     bəzirgan
 57. Məhəmməd-
     Güləndam
 58. Məhəmməd-
     Səlminaz
 59. Muğum şah
 60. Nakam Məhəmməd
 61. Nəcəf-Pərzad
 62. Nizami-Afaq
 63. Novruz
 64. Ordubadlı Kərim
 65. Pəri xanım
     Gürcüstani
 66. Rövşən-Gülşən
 67. Saili
 68. Saleh
 69. Səlim şah
 70. Sam Şahzadəsi
 71. Səyyad-Sədət
 72. Seyid-Pəri
 73. Seyfəlmülük
 74. Tahir-Zöhrə
 75. Teyhur
 76. Təhmiraz
 77. Fərhad-Şirin
 78. Xəstə Qasım
 79. Heydər bəy
 80. Həsən-Ayna
 81. Hicran-İnsan
 82. Həsən-Səlvi
 83. Həsən Tarlaçı
 84. Cəlali Kürdoğlu
 85. Şah Abbas-Zöhrə
 86. Şah İsmayıl-Gülzar
 87. Şah Səməd-Şəmsi
 88. Şair Kazım
 89. Şəmkiqli Hüseyin-
     Reyhan xanım
 90. Şahzadə Bəhrəm
 91. Şahzadə Əbülfəz
 92. Şahzadə İbrahim
 93. Şəhri-Mehri

Sədnik Paşa Pirsultanlının (Paşayev Sədnik Xəlil oğlu) qısa tərcümeyi-halı

1. Paşayev Sədnik Xəlil oğlu
2. Pirsultanlı
3. Şair
4. Filologiya elmlər doktoru, professor
5. 1988-ci ilin dekabr ayının 30-da “Əmək veteranı”, 1992-ci ilin may ayının 4-də Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2007-ci ilin yanvar ayında Qabaqcıl Təhsil işçisi, Türkiyə Cumhuriyyəti Kültür Bakanlığının “Teşəkkür belgesi”-ni almışdır.
6. 20 may 1929-cu il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Daşkəsən rayonunun Qazaxyolçular kəndində anadan olub.
7. 1946-cı ildə “Daşkəsən” qəzetində “Zəfər bayramı” adlı ilk şeiri çap olunub.
8. Natamam orta təhsilini Qazaxyolçular kəndində, orta təhsilini Dəstəfur internat məktəbində alıb. 1950-ci ildə H.B.Zərdabi adına Kirovabad Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki Gəncə Dövlət Universitetinin) birinci kursuna qəbul olunub, 1954-cü ildə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsini bitirib.

9. 2004-cü ildən AYB-nin üzvüdür.

10. 1955-ci ildən 1970-ci ilə qədər “Yeni Daşkəsən” (Daşkəsən), “Mübariz” (Goranboy) və “Yenilik” (Kəlbəcər) rayon qəzetlərində redaktor, “Kirovabad kommunisti” qəzetinin məsul katibi işləyib. 1970-ci ilin oktyabr ayında H.B.Zərdabi adına Kirovabad Dövlət Pedaqoji İnstitutuna müsabiqə yolu ilə müəllim qəbul olunub, baş müəllim, dosent vəzifələrində işləyib. Hal-hazırda Gəncə Dövlət Universitetinin professorudur.

11. 1993-cü ildən Ankarada keçirilən “İpək yolu uluslararası xalq ədəbiyyatı simpoziumu”nda və Nevşehirdə keçirilən “Hacı Veli Bektaş”i” törənində məruzəçi kimi çıxış edib.

1955-ci ilin iyul ayından “Bilik” cəmiyyətinin, 1960-ci ilin iyun ayından Jurnalistlər Birliyinin, 1989-cu ilin aprel ayından Aşıqlar Birliyinin, 1998-ci ilin oktyabr ayından Azərbaycan Vətən Müharibəsi Veteranlar Birliyinin (fəxri), 2003-cü ilin iyun ayından Yeni Azərbaycan Partiyasının, 2004-cü ilin aprel ayından Yazıçılar Birliyinin üzvüdür.

12. Almaniya Avropa Türk-İslam Birliyinin dəvəti ilə “Yunus İmrəyə sevgi ili” kutlamalarında məruzəçi kimi çıxış edib, Türkiyədə, elmi konfraslarda və

simpoziumlarda iştirak edib, İranda yaradıcılıq səfərində olub.

13. 2007-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi”, 2009-cu ildə “Tərəqqi” medalı ilə təltif olunub

14. Kitablarının siyahısı

1. Lalə, Aşığı Bəsti. Gənclik, Bakı, 1969, 55 səh, 10.000 nüsxə
2. Yaşayan əfsanələr, Gənclik, Bakı, 1973, 78 səh, 4.000 nüsxə
3. Xəstə Qasım, Gənclik, Bakı, 1975, 64 səh, 2.200 nüsxə
4. Yurdumuzun əfsanələri, Bakı, 1976, 45 səh, 30.000 nüsxə
5. Nizami və folklor, Bilik, Bakı, 1976, 65 səh, 2.500 nüsxə
6. Yanardağ əfsanələri, Gənclik, Bakı, 1978, 160 səh, 20.000 nüsxə
7. Azərbaycan xalq yaradıcılığının inkişafı, Bilik, Bakı, 1981, 40 səh, 1000 nüsxə
8. Nizami və xalq əfsanələri, Gənclik, Bakı, 1983, 128 səh, 4.000 nüsxə
9. Bayatılar (toplayanlar: V.Vəliyev, S.Paşayev), Yazısı, Bakı, 1985, 200 səh, 40.000 nüsxə
10. Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi, Bilik, Bakı, 1985, 70 səh, 500 nüsxə

11. Azərbaycan xalq əfsanələri, Yazıçı, Bakı, 1985, 285 səh, 50.000 nüsxə
12. Azərbaycan mifoloji mətnləri, Elm, Bakı, 1988, (toplayanlar Sədnik Paşayev, Maqbet Əhmədov, Arif Rəhimov, Arif Acalov), 180 səh, 25.000 nüsxə
13. Azərbaycan Folkloru və aşığı yaradıcılığı (dərs vəsaiti), Azərbaycan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1989, 88 səh, 500 nüsxə
14. Azərbaycan xalq dastanlarının tədrisinə dair (metodik göstəriş), Bakı, 1989, səh 48, nüsxə 500
15. XIX əsr Azərbaycan aşığı yaradıcılığı (dərs vəsaiti), Azərbaycan DPI-nin nəşriyyatı, Bakı, 1990, 98 səh, 500 nüsxə
16. Öz səsim (şeyrlər), İdeya nəşriyyatı, Gəncə, 1990, 72 səh, 500 nüsxə
17. Azərbaycan xalq söyləmələri, Yazıçı, Bakı, 1992, 211 səh, 10.000 nüsxə
18. Pirsultan bulağı (şeyrlər), Elm, Bakı, 1994, 110 səh, 1000 nüsxə
19. İnciçiçəyim (şeyrlər), Gəncə, 1996, 100 səh, 500 nüsxə
20. Karağan Usubun lətifələri, Gəncə, 1997, təkrar 2000, 2001, 37 səh, 1000 nüsxə
21. Xalqın söz mirvariləri, Azər nəşr, 1999, 110 səh, 500 nüsxə
22. İlahi bir səs (şeyrlər), Gəncə, 1999, 110 səh, 500 nüsxə

23. Unnu Ağcanın lətifələri, Ekologiya nəşriyyatı, Gəncə, 1999, 60 səh, 500 nüsxə
24. Ağdabanlı şair Qurban, Gənclik, Bakı, 2000, 177 səh, 500 nüsxə
25. Dabrovol Qasımın lətifələri, «Əsgəroğlu», Gəncə, 2001, 62 səh, 200 nüsxə
26. Yəhya bəy Dilqəmə el-oba məhəbbəti, Bakı, Ağah 2001, 105 səh, 600 nüsxə
27. Aşığı Bəsti “Bənövşələr” “Əsgəroğlu”, Gəncə, 2001, 80 səh, 300 nüsxə
28. Heca vəznli şeir və mənzum atalar sözləri, Gəncə, Ağah, 2001, 110 səh, 200 nüsxə
29. Heca vəznli tapmacaların inkişafı, AGAH nəşriyyatı, Gəncə, 2001, 110 səh, 300 nüsxə
30. Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları, Azərnəşr, Bakı, 2002, 102 səh, 500 nüsxə
31. Qaraxanlı Künə Dəmirin lətifələri, Gəncə, «Pirsultan», 2002, 51 səh, 200 nüsxə
32. Qamışlı şair Rüstəm, «Laçın qaya, çal yadıma düşəndə», Gəncə, «Pirsultan», 2002, 80 səh, 300 nüsxə
33. Yuxular olmasaydı, «Pirsultan», 2002, 60 səh, 150 nüsxə
34. Ozan-Aşığı sənətinin nəzəri məsələləri, Bakı, Ozan, 2002, 208 səh, 250 nüsxə
35. Ozan-Aşığı yaradıcılığına dair araşdırmalar, I cild, Gəncə, «Pirsultan», 2002, 203 səh, 150 nüsxə

36. Ozan-Aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar, II cild, Gəncə, «Pirsultan», 2002, 230 səh, 100 nüsxə
37. Bir içim nəğmə (şeyrlər), Gəncə, «Pirsultan», 2003, 70 səh, 100 nüsxə
38. Heca vəznli bayatı və qoşma möcüzələri, Gəncə, «Pirsultan», 2003, 80 səh, 100 nüsxə
39. Gəncəbasar lətifələri, Gəncə, «Agah», 2005, 201 səh, 300 nüsxə
40. Bir çiçək də Vətəndi, Gəncə, 2005, 127 səh, 200 nüsxə
41. Əsatirlər, əfsanələr, rəvayətlər (S.P.Pirsultanlı və digər müəlliflər), “Şərq-Qərb”, 2005, 304 səh, 2500 nüsxə
42. Mir Cəfər Bağirov yaddaşlarda, «Pirsultan», Gəncə, 2005, 80 səh, 100 nüsxə
43. Eldən-obadan eşitdiklərim, Gəncə, «Agah», 2005, 170 səh, 200 nüsxə
44. Yıldızdağdan əsən külək, Gəncə, 2006, 100 səh, 200 nüsxə
45. Azərbaycan Folkloruna dair tədqiqlər, Gəncə, 2006, 402 səh, 200 nüsxə
46. Publisistika və folklor, Gəncə, 330 səh, 200 nüsxə.
47. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli tədqiqi, Elm, 2007, 310 səh, 500 nüsxə
48. Pirsultan Pınarı (Şeyrlər), «Pirsultan», Gəncə, 2007, 666 səh, 100 nüsxə

49. Saz nəfəsli şeirlərim, «Pirsultan», Gəncə, 2008, 121 səh, 200 nüsxə
50. Aşıq Şəmşirin poetik aləminə səyahət, “Təknur”, Bakı, 2008, 295 səh, 500 nüsxə
51. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri, Azərnəşr, 2009, 427 səh, 200 nüsxə
52. “Novruz-Qəndab” və digər məhəbbət dastanlarının müqayisəli tədqiqi, Azərnəşr, 2009, 112 səh, 200 nüsxə

MÜNDƏRİCAT

Ön söz əvəvi 3

I FƏSİL

**“Novruz və Qəndab” qəhrəmanlığın
sərhəddində dayanan məhəbbət
dastanıdır 32**

II FƏSİL

**“Novruz-Qəndab” və digər məhəbbət
dastanlarının müqayisəli tədqiqi 46**

III FƏSİL

**“Novruz və Qəndab” və digər
dastanların poetikası 74**

Sonuç 98

**Professor Məmmədhüseyn Təhmasibin
aşıklardan topladığı dastanların siyahısı 102**

**Sədnik Paşa Pirsultanlının (Paşayev
Sədnik Xəlil oğlu) qısa tərcümeyi-
halı və kitablarının siyahısı 104**

ПРОФ. ДР. СƏДНİK PAŞA PİRSULTANLI

***“Novruz və Qəndab” və digər
məhəbbət dastanlarının
müqayisəli tədqiqi***

Komputer tərtibatçısı: Turanə İmanova

Yığma verilmişdir: 20. 08. 2009
Çapa imzalanmışdır: 08. 09. 2009
Çap vərəqi: 7,2
Həcmi: 112 səh
Tiraj: 200

S.P.PİRSULTANLI